

Salvage Exploration in the Chamshir Dam Catchment Basin: Introducing Site No. 33

Ali Asqar Mahmoodi Nasab¹, Mohsen Dana²

1. Lecturer, Department of Archaeology, Faculty of Art, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author).

Email: aliasqarmahmoodi@yahoo.com.

2. Expert, General Directorate of Museums, Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts, Tehran, Iran.

Email: mohsendana@gmail.com

Article Info	Abstract
Pp: 357-395	Despite the destruction of sites over the past few decades, development activities, including dam construction, have created opportunities for exploring ancient sites. Among the dams where a large number of sites were explored within the catchment area is the Chamshir Dam in Gachsaran County, located in Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province. Within the dam's catchment area, according to surveys and excavations conducted in the years 2020 and 2022, many sites related to the pre- and post-Islamic eras have been identified. One of these valuable sites, which was excavated during the salvage excavation of 2022, along with seventeen other sites, is site number 33. Although there was not enough time to present the research plan and conduct a targeted exploration of the site, it was nevertheless determined during the survey and excavation, and based on the architectural and cultural remains, that this site was used as a temporary settlement by the nomads of the region during the early Islamic centuries until the Pahlavi period. At the end of the archaeological activity in this area, a rural context including houses, a mosque, a cemetery, and a single building of unknown use was discovered, excavated, and documented. All the architectural structures of this rural context were made of local materials, rubble, and rubble stone. This activity yielded a large number of pottery, several pieces of glass, and a very worn and illegible coin. It seems that this village was used seasonally. The purpose of exploring this site, in addition to rescue activities, is to identify and document the architectural spaces of this site and analyze the data obtained. The present article is based on a descriptive-analytical method and its data was collected through fieldwork and the study of library resources.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 01 August 2025	
Revised: 24 August 2025	
Accepted: 09 October 2025	
Published online: 22 December 2025	
Keywords: Rescue Excavation, Chamshir Dam, Site No. 33, Architecture, Cemetery, Pottery.	

Cite this The Author(s): Mahmoodi Nasab, A. A. & Dana, M., (2025). "Salvage Exploration in the Chamshir Dam Catchment Basin: Introducing Site No. 33". *Journal of Archaeological Studies*, 18(1): 357-395. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.399302.143368>

1. Introduction

Site No. 33 (at longitude 490391, latitude 3333475, and altitude 544 meters above sea level) is located in the southeast of the Zagros Mountains in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province, Gachsaran County, in the central part and Bibi Hakimeh Rural District of this county. The vegetation surrounding the area is grassland, reeds, and kunar and gaz trees, located along the seasonal Shah Taslim River and in the middle of a valley called Red Valley. Excavation of this site was carried out in 2022 as part of the Cham Shir Dam rescue excavation project, and the aim of the excavation of this site was to identify the stone architectural texture that was visible in large quantities within the area. The excavations indicate that the architectural remains were in use from the early Islamic centuries to the Pahlavi period, and given the large volume of architectural remains at the site, it can be considered a small village with a religious building (mosque) and a cemetery during the Islamic era. It is worth noting that the archaeological survey of the Chamshir Dam catchment area in 2016 by Mohammad Taqi Ataei led to the identification of 143 artifacts. The excavation activity in site number 33 of Chamshir Dam was carried out with the aim of identifying the architectural remains of the site and its chronology. The authors of the article intend to study and analyze the architectural features of this site, considering the remaining architectural spaces of the building. In line with the research objectives, questions and hypotheses have been raised; the research questions are: 1- According to the available evidence, during what period of time was this area inhabited? 2- What prominent features are seen in identifying the architectural spaces of this area? The research hypotheses are: 1- The existing evidence, especially the pottery and dated tombstones of the cemetery, indicates that this area was inhabited from the early Islamic centuries to the Pahlavi period. 2- Among the features of the architectural complexes of this area is the use of eco-friendly materials in the construction of temporary residential spaces in the area, with stone being the main material used. One of the notable points on the area surface was a different architectural structure made of plaster mortar in the center of the area, which is different from other buildings.

2. Discussion

Site No. 33 is formed in a trapezoidal space between the heights that surround it on all four sides. The slope of the area is from west to east, and the area becomes wider as it extends from northwest to southeast. The area of this area is about 22,230 square meters and its height at the highest point is 1.5 meters compared to the surrounding environment. Site No. 33 was completed in several parts and includes public and residential architectural spaces and a cemetery, indicating the establishment of this area for many centuries, so that the architectural structures have been destroyed over several periods and their materials have been used in new buildings. Most of the architectural spaces are located in the south and southeast of the area, so that a large volume of rubble has accumulated in this area, which has caused the plan of these spaces to be not completely clear. During the salvage excavation of this site in December 2022, three trenches were created; trenches 1 and 2 were created in the area where the architectural spaces were located, and trench number 3 was created in the cemetery area.

The architectural spaces on the site are built in three styles. First, the buildings, apparently only the foundations of which remain, are made of relatively large, cube-shaped stones. These buildings are located in the eastern part of the site. Second, the buildings are made of rubble stone and are all scattered in the southern and western half of the area up to the southern wall. These architectural spaces are relatively dense, but each unit is located at a distance from the neighboring unit and all consist of several rooms and a courtyard. The large volume of rubble in these architectural remains indicates a likely residential complex. At a relatively greater distance from this complex of architectural spaces is a single, independent building which is located at a higher level than the other buildings. The characteristic of this building is the presence of mortar and plaster, unlike other architectural spaces that are built with drywall or mud mortar. Third, it is a large and relatively intact structure located in the south of the compound and in a rectangular shape, oriented northeast to southwest, with dimensions of 32×5 meters and a remaining height of 2.5 meters. Regarding the stone materials used to build the architectural spaces of the area, it should be said that 25 meters west of the area, there are square and rectangular boulders of various sizes and shapes, naturally cut from the mountain in sheets, which were used to build this building and older buildings, as well as the cemetery of this area. In a way, this shows the use of locally sourced materials in the architecture of the spaces of this area.

3. Conclusion

What was found during the archaeological excavation of Site No. 33 includes the spatial architecture of a mosque (Trench 1), an architectural building of unknown use (Trench 2), and the excavation of a tomb (Trench 3). The identified mosque is located almost in the center of the site, and unlike the buildings in the site, in addition to stone, a large amount of plaster was used in its construction. The mosque has three main spaces, including the entrance, the first roofed space, and the prayer room. There are two courtyards around the mosque, the use of which remains unclear. Also, another small space has been discovered, for which no entrance was found, and its use is therefore also unclear. One of the notable points in identifying the architectural spaces of the mosque was the blocking of the main entrance to the building, which indicates that this complex was consciously and purposefully abandoned by the nomads as they moved away and were thinking of returning. Trench 2 is an architectural space of uncertain use. Given its isolation from the village context and its unusual rectangular layout with small rooms and no entrance, it may have been a public building. However, its exact use remains unclear. The architectural spaces explored and identified on the site surface have a regular geometric order and are built in a rectangular shape and in a northeast-southwest direction. A relatively wide variety can be seen in the architectural spaces explored and found on the surface. These architectural spaces were mostly used as seasonal residences at certain times of the year. The low volume and thickness of cultural deposits in the layers generally indicate the weak settlement of the site during the Islamic period. The architectural structures show that the builders of these architectural spaces used local materials and that local architecture was created in this area. The excavated grave (Trench 3) is also dated to the Islamic period, based on the stone

arrangement and southwest direction, and no data was identified from inside this grave. The largest volume of cultural data from the site is related to pottery, which spans the early to middle Islamic centuries, and the most important pottery is unglazed painted pottery (quasi-prehistoric), which is associated with nomadic societies, which are seen in most nomadic societies in different regions of Iran and even Southwest Asia. Another important item found in the mosque is a copper coin, and although it has been eroded, considering other examples found in the Chamshir sites, it may belong to Abesh Khatun, one of the local rulers of the Ilkhanid period in the Fars region.

Acknowledgments

We would like to thank Dr. Leila Khosravi, the then head of the Archaeological Research Institute, and Dr. Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi, the respected director of the Chamshir Dam Basin Rescue Project in 2022. We would like to thank another member of the excavation team, Mr. Sajjad Zolfaghari Firoz Salari, and all the workers and those who helped us in the excavation and compilation of this article.

Authors Contribution

The first and second authors each contributed 50% to the writing of this article.

Conflict of Interest

This article is the result of the rescue excavation project of Area 33 within the Chamshir Dam area of Gachsaran County, which was proposed by the Archaeological Research Institute with registration number 40134631 dated 2022/01/04, which was licensed by the National Cultural Heritage Research Institute. The costs of implementing this project were funded by field studies within the scope of development projects and by the Iran Water and Power Resources Development Company.

کاوش نجات‌بخشی در حوضه آبیگر سد چم شیر: معرفی محوطه شماره ۳۳

علی اصغر محمودی نسب^۱، محسن دانا^۲

۱. مدرس مدعو گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: aliasqarmahmoodi@yahoo.com

۲. کارشناس اداره کل موزه‌ها، وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، تهران، ایران.

رایانامه: mohsendana@gmail.com

چکیده	تاریخچه مقاله
فعالیت‌های عمرانی، از جمله سدسازی با وجود تخریب محوطه‌ها در طی چند دهه اخیر موجب شده که فرصتی برای کاوش محوطه‌های باستانی نیز به وجود آید؛ از جمله سدهایی که تعداد زیادی محوطه در محدوده آبیگر آن کاوش شد، سد چم شیر در شهرستان گچساران واقع در استان کهگیلویه و بویراحمد است. در محدوده حوضه آبیگر سد باتوجه به بررسی و کاوش‌های صورت‌گرفته در دهه ۱۳۹۰ و سال ۱۴۰۱ ه.ش. محوطه‌های زیادی مربوط به دوران پیش و پس از اسلام شناسایی شده است. یکی از این محوطه‌های با ارزش که در طی کاوش نجات‌بخشی سال ۱۴۰۱ به همراه ۱۷ محوطه دیگر مورد کاوش قرار گرفت، محوطه شماره ۳۳ است. هرچند مدت زمان کافی برای ارائه طرح پرسش و در ادامه کاوش هدفمند در محوطه نبود، با این وجود طی بررسی و کاوش انجام شده و باتوجه به آثار معماری و فرهنگی، مشخص شد که این محوطه در طی سده‌های نخستین اسلامی تا دوره پهلوی به عنوان یک استقرار موقت توسط کوچ‌نشینان منطقه مورد استفاده بوده است. در پایان فعالیت باستان‌شناختی در این محوطه، یک بافت روستایی شامل: خانه‌ها، مسجد، گورستان و بنایی منفرد با کاربری نامشخص کشف، کاوش و مستندنگاری شد. تمام ساختارهای معماری این بافت روستایی از مصالح بومی، قلوه و لاشه‌سنگ بود. از این فعالیت تعداد زیادی سفال، چند عدد قطعه شیشه و یک عدد سکه بسیار مستعمل و ناخوانا به دست آمد. به نظر می‌رسد این روستا، به طور فصلی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. هدف از کاوش در این محوطه ضمن فعالیت‌های نجات‌بخشی، شناخت و مستندنگاری فضاهای معماری این محوطه و تحلیل داده‌های به دست آمده می‌باشد. پژوهش حاضر براساس روش توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌های آن از طریق فعالیت میدانی و مطالعه منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است.	<p>صص: ۳۹۵-۳۵۷ نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژگان: کاوش نجات‌بخشی، سد چم شیر، محوطه شماره ۳۳، معماری، قبرستان، سفال.</p>

ارجاع به مقاله: محمودی نسب، علی اصغر؛ و دانا، محسن، (۱۴۰۴). «کاوش نجات‌بخشی در حوضه آبیگر سد چم شیر: معرفی محوطه شماره ۳۳». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۸(۱): ۳۵۷-۳۹۵. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.399302.143368>

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۴. ناشر این مقاله، دانشگاه تهران است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است. Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

۱. مقدمه

بخش مهمی از توسعه، با طرح‌های عمرانی پیوندخورده است؛ ایجاد راه‌ها، ایجاد معادن، ایجاد سدها و... در بند ۱۰ قانون برنامه و بودجه کشور مصوب ۱۳۵۱/۱۲/۱۰ منظور از طرح عمرانی را مجموعه عملیات و خدمات مشخصی دانسته که براساس مطالعات توجیهی فنی و اقتصادی یا اجتماعی توسط دستگاه‌های اجرایی انجام می‌شود؛ بنابراین ازسوی دیگر، هر توسعه هدفمندی باید از پیش برنامه‌ریزی شده باشد و مشکلات آن بررسی و فواید آن ارزیابی شود. در حوزه میراث فرهنگی کمابیش ۱۵ سال با این طرح‌های عمرانی به خصوص در زمینه سدسازی‌های بی‌رویه و افسار گسیخته، واژه جدیدی به ادبیات باستان‌شناسی افزوده شده است؛ «کاوش نجات بخشی» و همان‌گونه که از نام آن مشخص است قرار است محوطه‌ای باستانی را پیش از آن‌که در یکی از طرح‌های عمرانی از دست برود، نجات دهیم (هژبری، ۱۳۹۸: ۵). از دو دهه پیش با افزایش پروژه‌های عمرانی سدسازی در ایران، بخش عمده‌ای از محوطه‌های باستانی و تاریخی کشور به زیر آب رفتند. از آنجایی که همواره تعامل مطلوبی بین سازمان میراث فرهنگی با سایر سازمان‌ها و نهادها وجود نداشته، بودجه اختصاص یافته به مطالعات و پژوهش‌های محوطه‌های پشت سدها همواره با تأخیر و اولویت آخر بوده است. تبعات چنین وضعیتی، کاوش‌های اضطراری و سریع است که در برخی مواقع چنین شتاب‌زدگی در کاوش‌ها مسلماً کیفیت مطالعات را تا حد زیادی پایین می‌آورد. از دید علمی و تخصصی و با توجه به تجربه سرپرستان کاوش در این حوزه، عموماً بر این باورند که صرف کاوش اضطراری، تنها و مطمئن‌ترین راه برای حفظ و صیانت از میراث فرهنگی چندین هزارساله نیست؛ چراکه با توجه به وقت کم و عدم بودجه کافی برای پروژه‌های باستان‌شناختی حوضه سد، مسلماً بخش اندکی از محوطه‌های باستانی مورد کاوش قرار می‌گیرند (عابدی، ۱۳۹۵: ۹۱). در اکثر موارد هم عدم برنامه‌ریزی دقیق و نبود طرح مشخص و بدون داشتن پرسش، کاوش می‌شود تا حداقل اطلاعاتی از آن‌ها به دست آید، اما با توجه به محدودیت‌های زمانی و مالی تنها در تعداد اندکی از همه محوطه‌هایی که قبلاً شناسایی شده‌اند، کاوش علمی صورت می‌گیرد.

کاوش در محوطه‌های باستانی به عنوان کاوش نجات بخشی، علاوه بر موارد منفی که بدان اشاره شد، منافی نیز دارد. در شرایطی که بودجه‌های کاوش‌های باستان‌شناسی سال به سال کاهش یافته و یکی یکی قطع می‌شوند، کاوش در محدوده آبگیر سدها تبدیل به یک فرصت می‌گردد. در شرایط عادی امکان کاوش در چنین سطح وسیعی در یک محدوده کوچک وجود ندارد. در پروژه کاوش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد چم شیر، در حدود ۳۰ محوطه باستانی گمانه‌زنی و حدوداً بیش از ۱۰۰۰ متر مربع کاوش شده است که بسیار شایان توجه است. این محوطه، یکی از ۱۸ محوطه‌ای است که در پروژه کاوش‌های نجات بخشی پاییز ۱۴۰۱ کاوش شد. کاوش‌هایی که نشان می‌دهد بسیاری از محوطه‌های کاوش شده در یک بازه زمانی (احتمالاً سده‌های میانی دوران اسلامی) قرار دارند. بدیهی است انتشار گزارش کاوش این محوطه دید بسیار خوبی از منطقه در بازه زمانی مشخصی از دوران اسلامی پیش‌روی پژوهشگران قرار خواهد داد.

کاوش در محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر در راستای همین برنامه در آذرماه ۱۴۰۱ به مدت ۳۵ روز انجام شد. هدف از کاوش این محوطه، شناسایی بافت معماری سنگی بود که در حجم وسیع در محدوده‌ای که «چم خرابه» نام داشت، قابل مشاهده بود. کاوش در این محوطه از نیمه آذرماه تا نیمه دی‌ماه ۱۴۰۱ در قالب پروژه کاوش‌های نجات بخشی سد چم شیر انجام شد. پیش از این هیچ کاوشی در این محوطه انجام نشده بود. کاوش صورت گرفته نشان از این امر دارد که بقایای معماری از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره پهلوی مورد استفاده بوده است و با توجه به شواهد معماری می‌توان گفت این محوطه در سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری پر رونق‌تر بوده است و با توجه به حجم زیاد آثار معماری در سطح محوطه می‌توان از آن به عنوان روستایی کوچک همراه با بنای مذهبی (مسجد) و قبرستانی در دوران اسلامی نام برد.

به دلیل قرارگیری محوطه شماره ۳۳، در حوضه آبگیر سد چم شیر و زیر آب رفتن آن، این فعالیت کاوش با هدف شناسایی بقایای معماری سطح محوطه و گاهنگاری آن صورت گرفت. نگارندگان

برآیند، باتوجه به فضاهای معماری باقی مانده بنا بررسی و تحلیل ویژگی‌های معماری این محوطه پیردازند.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های پژوهش عبارتند از: (۱) باتوجه به شواهد موجود این محوطه در چه بازه زمانی مسکونی بوده است؟ (۲) چه ویژگی‌های برجسته در شناسایی فضاهای معماری این محوطه دیده می‌شود؟ فرضیه‌های پژوهش عبارتند از: (۱) شواهد موجود، به ویژه سفال و سنگ قبر تاریخ‌دار قبرستان، نشان از سکونت در این محوطه از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره پهلوی را دارد. (۲) از جمله ویژگی‌های مجموعه‌های معماری این محوطه استفاده از مصالح بوم‌آور در ساخت فضاهای مسکونی موقت محوطه را دارد که سنگ به عنوان مصالح اصلی مورد استفاده بوده است و از نکات قابل توجه در سطح محوطه، یک سازه معماری متفاوت و با ملات گچ در مرکز محوطه مورد شناسایی قرار گرفت که نسبت به سایر بناها تفاوت‌هایی دارد.

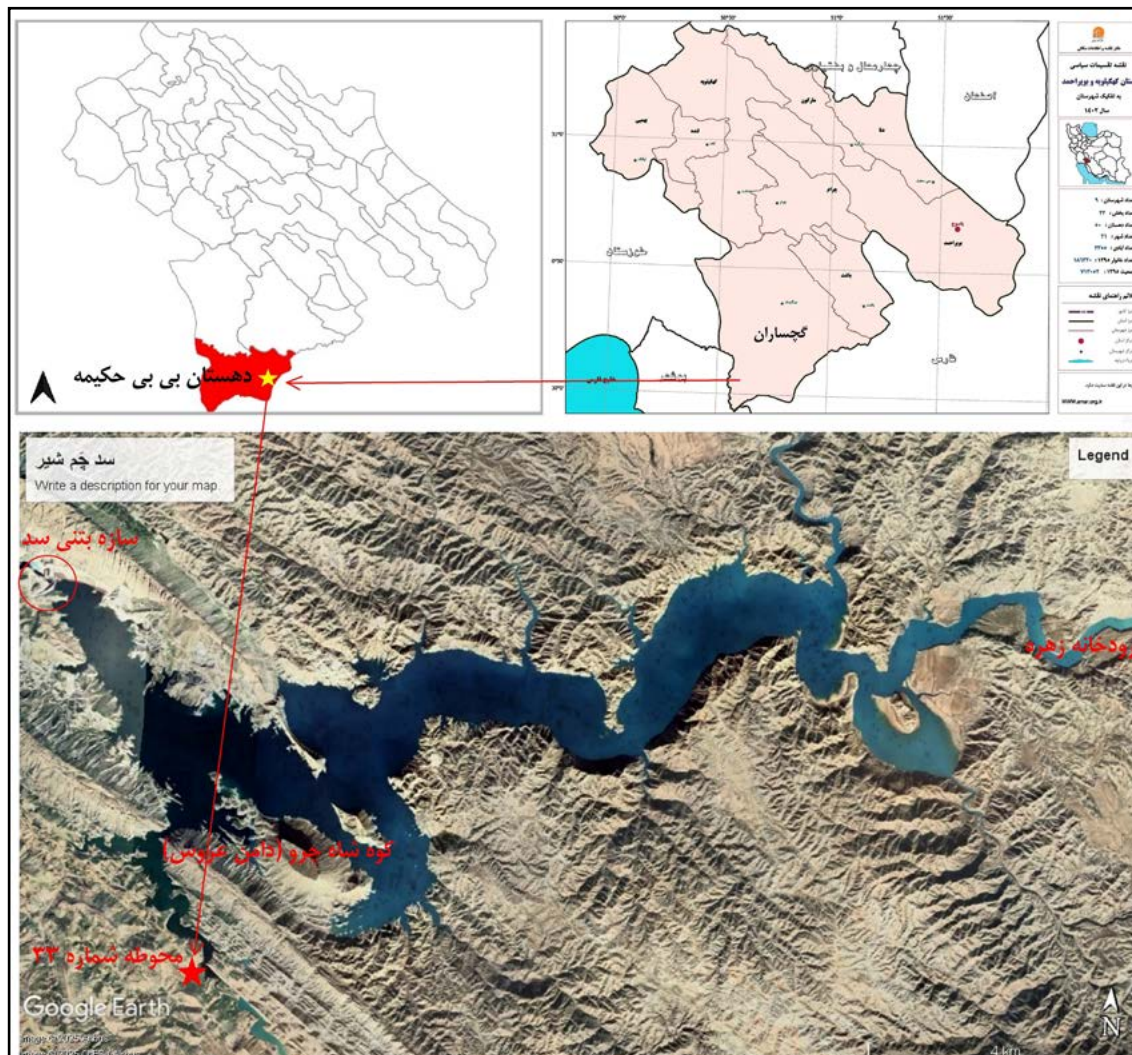
۲. پیشینه پژوهشی

نخستین فعالیت‌های باستان‌شناسی در منطقه دوگنبدان به کارهای «اورل اشتاین» در سال ۱۳۱۴ ه.ش. بازمی‌گردد که در مسیر خود، دوگنبدان را دیده و تعدادی از بناهای آنجا را معرفی کرده است. با فعالیت‌های شرکت نفت از سال ۱۳۱۶ تا پس از انقلاب هیچ اقدامی دقیقی برای بررسی‌های باستان‌شناسی در این محدوده صورت نگرفت. محدوده آبگیر سد چم شیر در جنوب شهرستان گچساران و نیمه جنوبی استان کهگیلویه و بویراحمد، در دهه‌های گذشته کمتر مورد توجه باستان‌شناسان قرار گرفته بود. اغلب فعالیت‌های میدانی در استان کهگیلویه و بویراحمد تا قبل از دهه ۱۳۸۰ ه.ش.، در نیمه شمالی استان متمرکز بوده است و می‌توان گفت که پیشینه پژوهش در حوضه آبگیر سد چم شیر به نیمه دوم دهه ۱۳۸۰ بازمی‌گردد. فعالیت‌های باستان‌شناختی انجام شده در این محدوده را می‌توان به شش دوره تقسیم کرد: (۱) سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۸۸: بررسی محدوده آبگیر سد چم شیر و بخش‌های جنوبی شهرستان گچساران به سرپرستی «احسان (اسماعیل) یغمایی» که منجر به شناسایی چند محوطه گردید، (۲) سال ۱۳۹۰: بررسی محدوده آبگیر سد چم شیر توسط «نعمت‌اله سراقی» که منجر به شناسایی ۱۱۰ محوطه شد، (۳) سال ۱۳۹۵: بررسی مجدد این محدوده به سرپرستی «محمدتقی عطایی» و شناسایی ۱۴۳ محوطه، (۴) سال ۱۳۹۸: گمانه‌زنی در ۳۰ محوطه، (۵) سال ۱۳۹۹: کاوش در ۷ محوطه، (۶) سال ۱۴۰۱: کاوش در ۱۸ محوطه (امیرحاجلو و عمادی ۱۴۰۳: صفری و همکاران ۱۴۰۴: هژبری و بختیاری، ۱۴۰۴). در پایان فصل کاوش در سال ۱۴۰۱، سد آبگیری و افتتاح شد. تنها پژوهش در رابطه با محوطه شماره ۳۳، مربوط به بررسی باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد چم شیر در سال ۱۳۹۵ است که این محوطه همراه با ۱۴۲ محوطه دیگر توسط محمدتقی عطایی، شناسایی و معرفی شد. از محوطه‌های کاوش شده در محدوده آبگیر سد چم شیر تاکنون مقاله‌هایی از محوطه‌های شماره ۱۶۰ (امیرحاجلو و عمادی، ۱۴۰۳)، شماره ۸۹ (صفری و همکاران، ۱۴۰۴) و شماره ۹۱ (هژبری و بختیاری، ۱۴۰۴) منتشر شده است.

۳. موقعیت جغرافیایی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر

محوطه شماره ۳۳ در استان کهگیلویه و بویراحمد، شهرستان گچساران، در بخش مرکزی و دهستان بی‌بی حکیمه این شهرستان واقع شده است (نقشه ۱). این محوطه در قسمت جنوب شرقی رشته کوه زاگرس، در طول جغرافیایی ۴۹۰۳۹۱ و عرض جغرافیایی ۳۳۳۳۴۷۵ و ارتفاع ۵۴۴ متر از سطح دریا می‌باشد. محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر در فاصله ۲۴ کیلومتری جنوب شرقی شهر گچساران و در ۷ کیلومتری جنوب شرقی سد چم شیر واقع شده است. پوشش گیاهی اطراف محوطه را چمنزار، نیزار و درختان گنار و گز تشکیل می‌دهد (تصویر ۱). محوطه شماره ۳۳ بر روی یک چم (Cham) به نام «چم خرابه» در زمین‌های موسوم به «ینگه دنیا» در کنار رودخانه فصلی شاه‌تسلیم و در میان دره‌ای موسوم به «قرمزدره» قرار دارد (تصویر ۱). در جنوب محوطه

نیز مسیلی وجود دارد که به شاه‌تسلیم می‌ریزد. رود شاه‌تسلیم نیز در ادامه با گذشتن از تنگه دروه (Darve) به رودخانه زهره^۲ منتهی می‌شود.

نقشه ۱: موقعیت محوطه شماره ۳۳ در نقشه تقسیمات سیاسی ایران، استان کهکلوویه و بویراحمد، دهستان بی‌بی حکیمه و حوضه آبرگیر سد چم شیر (گوگل ارث).

Map 1: Location of site number 33 on the map Kohkalyeh and Boyer Ahmad provinces, Bibi Hakimeh rural district and Chamshir dam catchment area (Google Earth).

۴. معرفی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر و آثار به دست آمده از کاوش نجات بخشی

این محوطه در یک فضای دوزنقه‌ای شکل و در بین ارتفاعاتی که از چهارطرف آن را احاطه کرده، شکل گرفته است، شیب محوطه از سمت غرب به شرق است و محوطه هرچه از سمت شمال غرب به جنوب شرق امتداد پیدا می‌کند از عرض بیشتری برخوردار می‌شود. مساحت این محوطه در حدود ۲۲۲۳۰ مترمربع و ارتفاع آن در بلندترین نقطه ۱/۵ متر نسبت به محیط اطراف می‌باشد. محوطه شماره ۳۳ از چند قسمت تکمیل شده و فضاهای معماری عمومی و مسکونی و قبرستان را دربر می‌گیرد (تصویر ۱). شواهد نشان می‌دهد این محوطه در طی چند سده مورد استفاده بوده است؛ به طوری که سازه‌های معماری طی چند دوره تخریب و مصالح آن در بناهای جدید مورد استفاده قرار گرفته است، بخش اعظم فضاهای معماری در قسمت جنوب و جنوب شرقی محوطه قرار گرفته، به طوری که حجم زیادی از آوار در این قسمت بر روی هم انباشت شده است و همین امر

موجب شده که پلان این فضاها به طور کامل مشخص نباشد. عواملی چون عبور جاده خاکی از مرکز محوطه، کاوش های غیرمجاز، جریانات جوی و هم چنین قرارگیری این محوطه در کنار یک رودخانه (حجم زیاد آب در فصول پر بارش سال باعث تخریب حاشیه های محوطه می شود) باعث تخریب آن شده است. قسمتی از این محوطه امروزه به دلیل آبخیز سد چم شیر، به زیر آب رفته است (تصویر ۲). در طی کاوش نجات بخشی این محوطه در آذرماه سال ۱۴۰۱، سه کارگاه ایجاد شد؛ کارگاه ۱ و ۲ در قسمتی که فضاهای معماری قابل مشاهده بودند و کارگاه شماره ۳ در محل قبرستان (تصاویر ۳ و ۴).

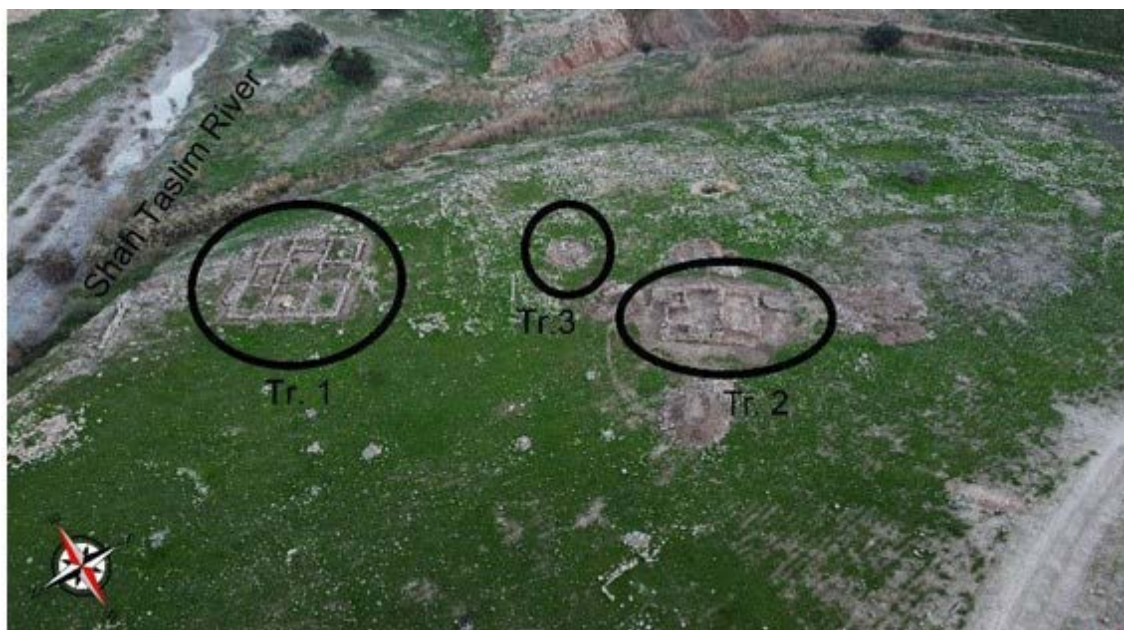
تصویر ۱: نمای کلی از محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر - دید از جنوب شرق (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 2: General view of area number 33 of Chamshir Dam - view from the southeast (Authors, 2022).

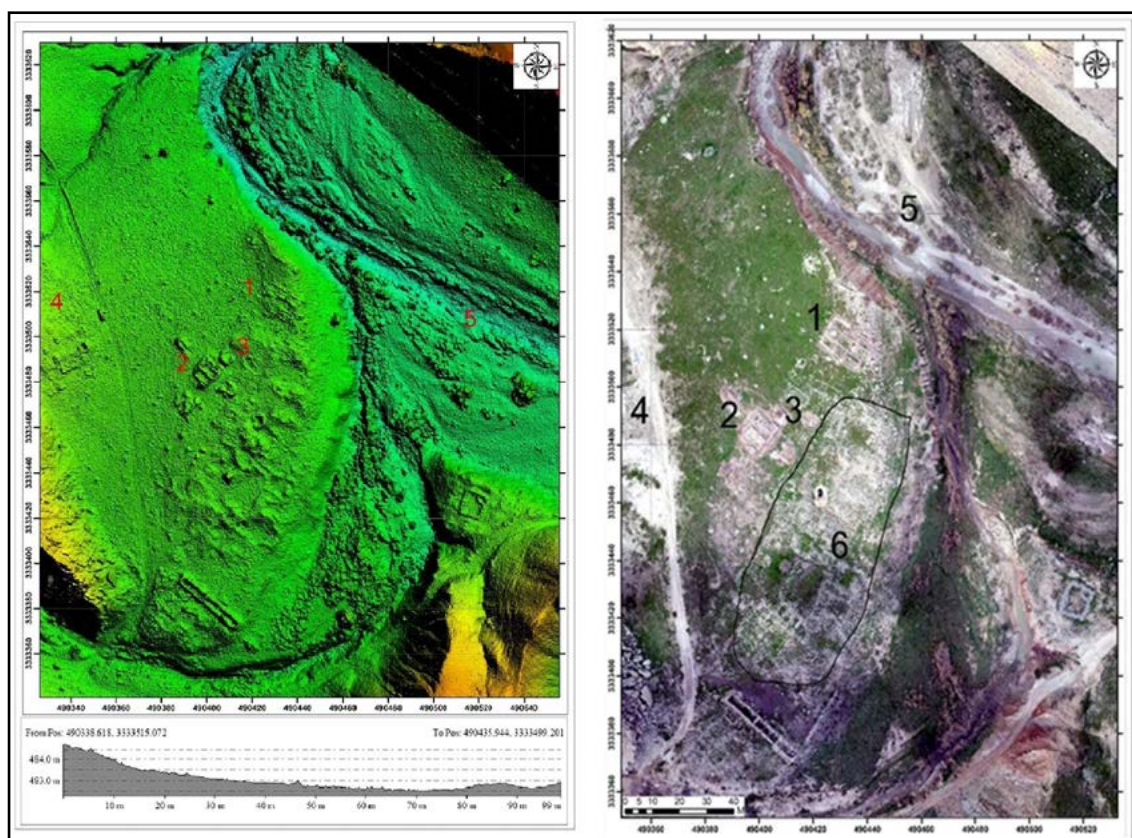

تصویر ۲: وضعیت محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر و کارگاه های کاوش شده بعد از آبخیز سد در تصویر ماهواره ای (گوگل ارث).

Fig. 2: The status of Site number 33 of Chamshir Dam and the excavated trenches after the dam was filled with water in a satellite image (Google Earth).

تصویر ۳: موقعیت کارگاه شماره ۱، ۲ و ۳ محوطه شماره ۳۳ سد چم‌شیر - دید از شمال غرب (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 3: Location of Workshop No. 1, 2 and 3, Area No. 33, Chamshir Dam - View from the northwest (Authors, 2022).

تصویر ۴: تصویر هوایی، دمو و برش ارتفاعی غربی - شرقی محوطه شماره ۳۳: ۱: کارگاه شماره ۱، ۲: کارگاه شماره ۲، ۳: کارگاه شماره ۳، ۴: گورستان، ۵: رود شاه‌تسلیم (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 4: Aerial photo, demo and west-east elevation section of Area No. 33; 1: Trench No. 1, 2: Trench No. 2, 3: Trench No. 3, 4: Cemetery, 5: Shah Taslim River (Authors, 2022).

۵. فضاهای معماری شناسایی شده در سطح محوطه

فضاهای معماری در سطح محوطه به چهار سبک ساخته شده است؛ نخست، بناهایی که ظاهراً فقط پی آنها باقی مانده و از سنگ‌های نسبتاً بزرگ و با ظاهر مکعب شکل ساخته شده‌اند. این بناها در بخش شرقی محوطه قرار دارند. دوم، بناهایی که بالاشه سنگ ساخته شده و همگی در نیمه جنوبی و غربی محوطه تا مسیل جنوبی پراکنده هستند. این فضاهای معماری نسبتاً متراکم بوده، ولی هر واحد با فاصله از واحد همجوار قرار داشته، همگی شامل چند اتاق و یک حیاط هستند. حجم آوار زیاد این بقایای معماری نشان از مجموعه‌ای احتمالاً مسکونی است. سوم، بنایی نسبتاً تک و مستقل با ملات و اندود گچ که با فاصله از مجموعه فضاهای معماری سبک دوم قرار دارد (با مختصات ۳۳۳۳۳۷ / ۴۹۰۳۹۷). شاخصه این بنا وجود ملات و اندود گچ است که برخلاف سایر فضاهای معماری این محوطه است، خشکه چین یا با ملات گل ساخته شده‌اند. چهارم، یک سازه بزرگ و نسبتاً سالم ساخته شده از سنگ و ملات گل است که در جنوب محوطه و به صورت مستطیل شکل در راستای شمال شرق به جنوب غرب با ابعاد ۳۲×۵ متر و ارتفاع باقی مانده ۲/۵ متر قرار دارد (تصویر ۵). این بنا از سه اتاق در یک راستا تشکیل شده؛ اتاق شمال غربی و مرکزی با ابعاد ۱۲×۵ متر و اتاق جنوب شرقی با ابعاد ۸×۵ متر (اتاق شرقی) دارند، عرض دیوارها ۸۰ سانتی متر و در بعضی قسمت‌ها سنگ‌ها بدون ملات و به صورت خشکه چین بر روی هم قرار گرفته‌اند. ورودی اتاق‌ها رو به شمال شرق و با عرض ۸۰ سانتی متر است که اتاق شمال غربی و جنوب شرقی یک ورودی دارد و اتاق مرکزی دارای دو ورودی و یک ورودی دیگر در ضلع جنوب غربی می‌باشد. درون اتاق‌ها تاقچه‌هایی در ارتفاع ۱/۳ متری از کف اتاق (با ابعاد ۶۰×۴۰ و ۵۰×۴۰ و عرض ۳۵ سانتی متر) و همین‌طور بخاری‌های دیواری (ابعاد ۶۰×۵۰ و عرض ۱۰۰ سانتی متر) که معمولاً در دیواره عرضی اتاق‌ها قرار دارد، ساخته شده است. در دو اتاق بزرگ‌تر هرکدام دو بخاری تعبیه شده و درون دیوار فضایی برای دودکش ساخته شده است. برای پوشش تاقچه‌ها و بخاری از تخته سنگ‌های بزرگ (فضای تاقچه‌ها) و یا تخته سنگ‌های کوچک که به صورت جلوآمده و سقفی مثلثی شکل ایجاد کرده (فضای بخاری‌ها) استفاده شده است (تصویر ۶).

از پوشش بناها چیزی باقی نمانده است، ولی با توجه به عرض کم دیوارها و اقلیم منطقه احتمالاً در پوشش این بنا از چوب استفاده کرده‌اند که سقف بنا به صورت تیرپوش و تخت بوده است و از آنجایی که این سازه معماری مربوط به کوچ‌نشینان بوده و زندگی آنان براساس کوچ‌نشینی است؛ بعد از جابه‌جایی کوچ‌نشینان این چوب‌ها به مکان جدید انتقال داده‌اند. قسمت جلوی این بنا حجم زیادی از انباشت فضولات دام دیده می‌شود. اطراف آن سازه‌هایی خشکه چین و با عرض کم بر روی سطح زمین مشخص است که مربوط به فضای نگه‌داری دام کوچ‌نشینان بوده است. این تنها سازه برپا و نسبتاً سالم محوطه است که نیازی به کاوش نداشت؛ در حالی که سایر بقایای معماری مدفون بوده و توصیف ارائه شده برای آنها براساس بررسی و مشاهده میدانی است.

در قسمت شمال و شمال غربی محوطه هم هیچ‌گونه سازه معماری دیده نمی‌شود و فقط به فواصل مختلف انباشت‌های سنگ به ارتفاع حدود ۷۰ سانتی متر تا یک متر دیده می‌شود که طبق گفته افراد محلی این سنگ‌ها به منظور کشت زمین از سطح جمع و به صورت انباشت در چند نقطه دیده می‌شود. در رابطه با مصالح سنگ مورد استفاده برای ساخت بنا باید گفت که به فاصله ۲۵ متری غرب محوطه تخته سنگ‌هایی به صورت مربع و مستطیل شکل در ابعاد و اندازه‌های مختلف و به صورت ورقه‌ای و طبیعی از کوه قابل برداشت و برای ساخت این بنا و بناهای قدیمی‌تر و همین‌طور قبرستان این محوطه به کار رفته است. قابل ذکر است که جنس سنگ‌های کوه‌های اطراف از این نوع ماسه سنگ بوده و نزدیک‌ترین مکان را برای انتقال این سنگ‌ها با محوطه انتخاب کرده‌اند (تصویر ۷)، به نوعی استفاده از مصالح بوم‌آورد را در معماری فضاهای این محوطه نشان می‌دهد.

تصویر ۵: نمای کلی از سازه معماری دوره متأخر محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر - دید از شمال شرق (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 5: General view of the late Islamic architectural structure of Area No. 33 of Chamshir Dam - view from the northeast (Authors, 2022).

تصویر ۶: تاقچه‌های و بخاری دیواری سازه معماری دوره متأخر اسلامی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 6: Wall shelves and fireplace of the late Islamic architectural structure of enclosure number 33 of Chamshir Dam

تصویر ۷: معدن سنگ در نزدیکی سازه معماری دوره متأخر اسلامی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 7: Stone quarry near the late Islamic architectural structure in Area No. 33 of Chamshir Dam (Authors, 2022).

۵-۱. سازه معماری با کاربری نامشخص

این سازه معماری (با مختصات $33^{\circ}35'08''$ / $49^{\circ}04'26''$) در قسمت شمال محوطه شماره ۳۳ و در حاشیه رودخانه شاه تسلیم که از جنوب شرقی به سمت شمال غربی امتداد دارد، قرار گرفته است. این سازه معماری (کارگاه شماره ۱) به فاصله ۴۰ متری جنوب غربی مسجد (کارگاه شماره ۲) و به فاصله ۲۰ متری جنوب گور کاوش شده (کارگاه شماره ۳) قرار دارد. در این قسمت یک سازه معماری مستطیل شکل با ابعاد کلی $11 \times 16/5$ متر است که در راستای شمال شرقی- جنوب غربی ساخته شده است (تصاویر ۸ و ۹). این ساختار معماری ۱۰ فضا دارد و تمامی فضاها مستطیل شکل هستند (تصاویر ۱۰ و ۱۱). فقط یکی از فضاهای مستطیل شکل در ضلع جنوب شرقی به دو قسمت تقسیم شده است. ابعاد این فضاها با وجود نزدیکی به هم، یکسان نبوده و متغیر است ($5/5 \times 2/90$ ، $4/40 \times 2/90$ ، $5/5 \times 3/10$ ، $5/5 \times 3/5$ ، $4/20 \times 3/5$ ، $2/90 \times 2/60$ ، $5/5 \times 3/10$ ، $3/5 \times 2/30$ ، $5/5 \times 3/10$ و $4/10 \times 3/10$ متر). عرض دیوارهای این سازه معماری از ۲۷ تا ۳۰ سانتی متر متغیر و در هر رج یک ردیف سنگ مورد استفاده قرار است. پیش از کاوش، یک رج از این سازه معماری بر روی سطح مشخص بود. جهت خواناسازی ارتفاع و پی دیوار کاوش در این کارگاه به صورت پیگردی در دو طرف این دیوارهای سنگی (از داخل و خارج بنا) انجام شد. دو رج سنگ از این فضای معماری به ارتفاع ۳۵ سانتی متر مورد شناسایی قرار گرفت. در حین خاک برداری بعضی از سنگ های این دیوارها در پیرامون سازه به صورت پراکنده قرارداداشت و بعضی از سنگ ها که پای دیوار هرکدام از فضاهای معماری (اتاق ها) مربوطه بود، آوار شده بود (تصاویر ۸ و ۹). برای ساخت این سازه معماری از سنگ های مکعبی شکل (این سنگ ها به صورت طبیعی در کوهی در قسمت جنوب غربی محوطه وجود دارد) که به صورت خشکه چین مورد استفاده قرار گرفته است. دو رج از دیوارهای این بنا باقی مانده که آخرین ردیف سنگ بر روی یک بستر شنی همراه با خاک قرمز قرار دارد. سنگ های مورد استفاده به صورت لابند به کار رفته است و با توجه به این که برای ساخت این دیوار از ملات استفاده نشده و عرض دیوار کم است؛ احتمالاً ارتفاع دیوار این سازه معماری در زمان سالم بودن بنا بین ۵۰ سانتی متر تا یک متر بوده است. نکته جالب توجه در رابطه با این فضاها، این که هیچ کدام دارای ورودی نمی باشد. این بنا با ۱۰ فضای مجزا و به صورت شبکه درمیان سایر بناهای کاوش شده در محدوده سد چم شیر منحصر به فرد است. کاربری آن با شواهد موجود نامشخص باقی می ماند.

تصویر ۸: کارگاه شماره ۱ قبل از کاوش (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 8: Trench No. 1 before excavation (Authors, 2022).

تصویر ۹: کارگاه ۱، گوشه شمالی سازه معماری و آوار سنگ‌های ریخته شده به بیرون بنا (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 9: Trench 1, Northern corner of the architectural structure and rubble thrown out of the building (Authors, 2022).

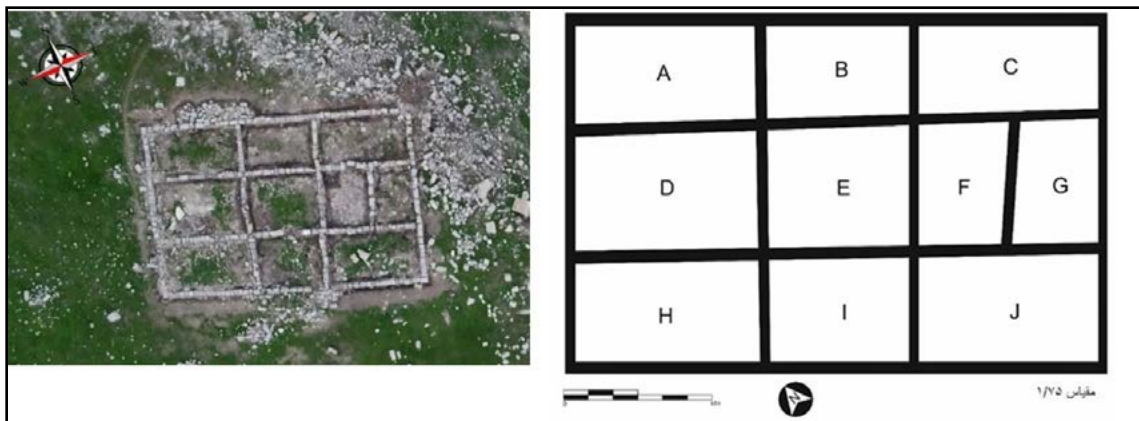

تصویر ۱۰: یکی از فضاهای کاوش شده در سازه معماری کارگاه ۱ (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 10: One of the explored spaces in the architectural structure of Trench 1 (Authors, 2022).

۲-۵. توصیف فضاهای معماری مسجد

این سازه معماری در قسمت مرکز محوطه قرار دارد (با مختصات ۳۳۳۳۴۷۷ / ۴۹۰۳۹۳) که در راستای شمال شرقی-جنوب غربی ساخته شده است. این سازه، تنها ساختار درون محوطه شماره ۳۳ است که از ملات

تصویر ۱۱: پلان و تصویر هوایی بنای کاوش شده در کارگاه شماره ۱ (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 11: Plan and aerial view of the structure excavated in Trench No. 1 (Authors, 2022).

گچ به مقدار فراوان در ساخت آن استفاده شده و همین نکته نشان می‌دهد که بنایی مهم و متفاوت از سایر بناها می‌باشد. در پایان کاوش، یک سازه معماری با ۴ فضا شناسایی شد که با توجه به وجود محراب و جهت آن که کاملاً در جهت قبله ساخته شده نشان از معماری یک مسجد دارد.

ورودی: فضای ورودی این مسجد یک راهرو مستطیل شکل با طول ۶ و عرض ۱/۲ متر است؛ این راهرو به کفش کن L شکل بنا منتهی می‌شود. در ساخت راهرو از سنگ و ملات گل و گچ استفاده شده است. در بعضی قسمت‌ها نشانه‌هایی از اندود گچ برای پوشش دیوارهای این راهرو وجود دارد. کف راهرو در قسمت انتهایی با سنگ فرش ساخته شده و بقیه قسمت‌های کف آن با گچ اندود شده است. بخش گچ اندود کف سه لایه به ضخامت ۶ سانتی متر دارد (هر لایه ۲ سانتی متر ضخامت)، (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: فضای ورودی مسجد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 12: Mosque entrance area (Authors, 2022).

سکو/ صفه شمال شرقی: در ضلع شمال شرقی ورودی، سکو (صفه‌ای) سنگی L شکل قرار گرفته است. مصالح ساخت این صفه، سنگ و ملات گل است، نمای بیرونی بنا از سنگ‌های مربع و مستطیل شکل با ملات

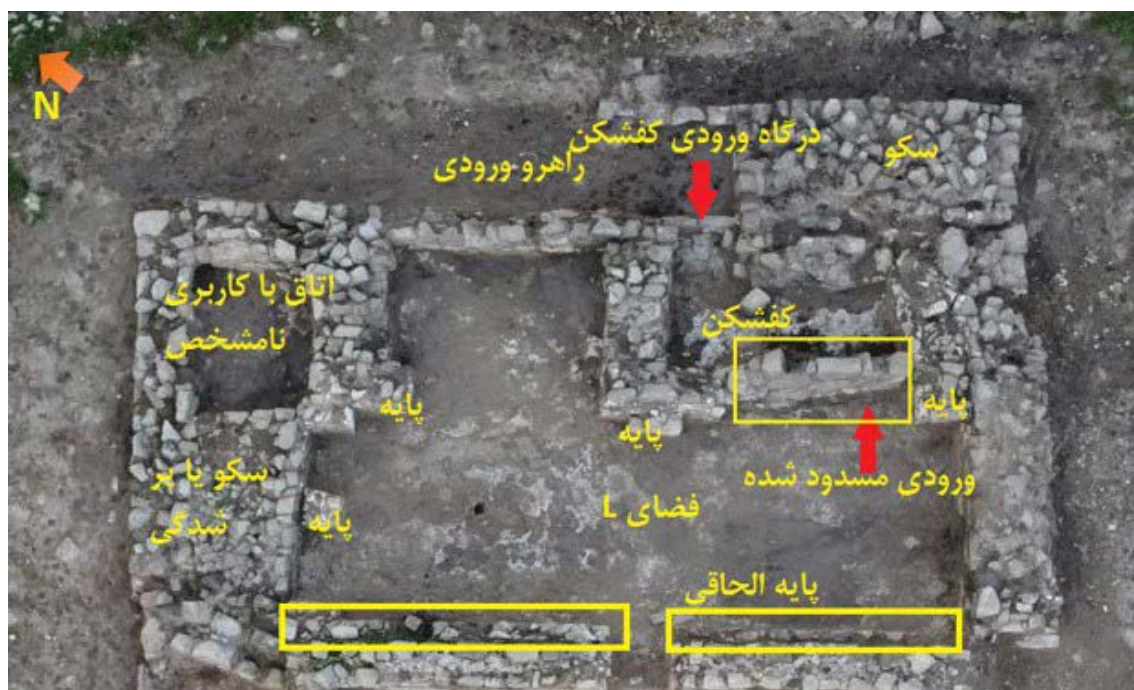
گِل و گاه به صورت خشکه چین کار شده است، ولی قسمت مرکزی را با قلوه سنگ پیر کرده‌اند. ارتفاع باقی ماندهٔ این سکو از ۳۰ تا ۵۵ سانتی متر متغیر است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: سکوی ضلع شمال شرقی فضای کفش کن (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 13: Platform on the northeast side of the shoemaking space (Authors, 2022).

فضای L شکل: بعد از فضای ورودی اصلی مسجد، فضایی تقریباً L شکل قرار دارد (تصویر ۱۴). این فضا چند فضا و ساختار را به هم متصل می‌کند. به طور کلی در بخش غربی دو ساختار وجود دارد؛ اتاق یا فضای بسته و جرز/سکوی غربی. در ضلع جنوبی هم فضای نمازخانه با محراب. در ساخت این فضا از مصالح سنگ و ملات گِل و گچ استفاده شده است. اکثر دیوارهای این قسمت با سنگ و ملات گِل یا به صورت خشکه چین ساخته شده است. از سنگ مربع یا مستطیل در نمای دیوار و از سنگ‌های فاقد شکل هندسی و قلوه سنگ در وسط دیوار استفاده شده است؛ البته در اندود بعضی از دیوارها (در داخل و خارج بنا) و کف از گچ استفاده شده است. ضخامت دیوار در سه ضلع شمال غربی، جنوب غربی و جنوب شرقی بیشتر و ضلع شمال شرقی کمتر است. از آنجایی که این فضای معماری به طور موقت مورد استفاده بوده است، کوچ نشینان بعد از کوچ جهت جلوگیری از ورودی حیوانات به داخل بنا ورودی به این فضا که از کف شکن (قسمتی از ضلع شمال شرق) میسر می‌شده را با استفاده سنگ‌های بزرگ مستطیل شکل در پنج رَج، به صورت خشکه چین و اندود بیرونی گِل و گچ مسدود می‌کردند تا در بازگشت مجدد ورودی برداشته شود. این تیغه مسدودکننده ۱/۶ متر طول، ۳۰ سانتی متر عرض و ۸۰ سانتی متر ارتفاع باقی مانده دارد. برای ساخت و مسدودی این ورودی دقت لازم نشده؛ به طوری که درز سنگ‌ها به کار رفته شده در یک راستا قرار داشته و در اصلاح به صورت لابند به کار نرفته است. در میانهٔ دیوار جنوب غربی درگاهی وجود دارد که به اتاق اصلی مسجد (نمازخانه) منتهی می‌شود. در دو طرف این درگاه دیواری موازی با دیوار اصلی به طول ۳/۳۰ متر و عرض ۲۵ سانتی متر (در هر طرف درگاه ورودی) ساخته شده (تصویر ۱۵) که نمای آن اندود گچ است. در دیوارهٔ شمال غربی این فضا هم سه پایه با پیش‌آمدگی از دیوار اصلی ساخته شده (تصویر ۱۶) که احتمالاً جهت استحکام دیوار ایجاد شده است. دو نمونه از این پایه‌ها در ضلع شمال شرقی نیز دیده می‌شود. ارتفاع دیوارهای این قسمت تا کف، از ۶۰ تا ۱۰۵ سانتی متر متغیر است. کف فضای معماری L شکل اندود گچ دارد. قسمت‌هایی از این کف اندود گچی از بین رفته است. ضخامت کف گچی این فضا از ۵ تا ۷ سانتی متر متغیر است (به صورت سه لایه).

تصویر ۱۴: اتاقی تقریباً (L) شکل (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 14: A roughly (L) shaped room (Authors, 2022).

تصویر ۱۵: پایه‌های ضلع جنوب غربی فضای معماری که اختلاف ارتفاع آن با دیوار اصلی مشخص است (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 15: The foundations of the southwest side of the architectural space, with a clear height difference from the main wall (Authors, 2022).

تصویر ۱۶: پایه‌های ضلع شمال غربی (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 16: The foundations of the northwest side (Authors, 2022).

اتاق / فضای بسته: در ضلع شمال غربی اتاق L شکل، فضایی کوچک به ابعاد $۱/۹ \times ۱/۳$ سانتی‌متر وجود دارد. در هیچ‌یک از اضلاع این فضای معماری ورودی شناسایی نشد؛ به این ترتیب، کاربری این فضا نیز نامشخص باقی‌ماند. مصالح مورد استفاده در این اتاق هم، مانند سایر قسمت‌ها از سنگ، ملات گِل و گچ است (تصاویر ۱۴ و ۱۷). قسمت‌های پایین این دیوار در خارج و داخل بنا اندود گچ به ضخامت $۱/۵$ سانتی‌متر دارد. از ملات گچ در قسمت پایین دیوار و از ملات گِل در رجهای بالایی دیوار استفاده شده است. از سنگ‌های مربع یا مستطیل، به‌ویژه تخته‌سنگ‌هایی در رجهای پایین دیوار (نمای بیرونی دیوار) و از سنگ‌های فاقد شکل هندسی و قلوه‌سنگ در میان دیوار استفاده شود. ارتفاع باقی‌مانده دیوارهای این فضای معماری از ۳۰ تا ۵۰ سانتی‌متر متغیر است. کف این فضا دارای اندود گچ به ضخامت ۷ سانتی‌متر است.

تصویر ۱۷: اتاق شناسایی شده بدون ورودی (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 17: Detected room without entrance (Authors, 2022).

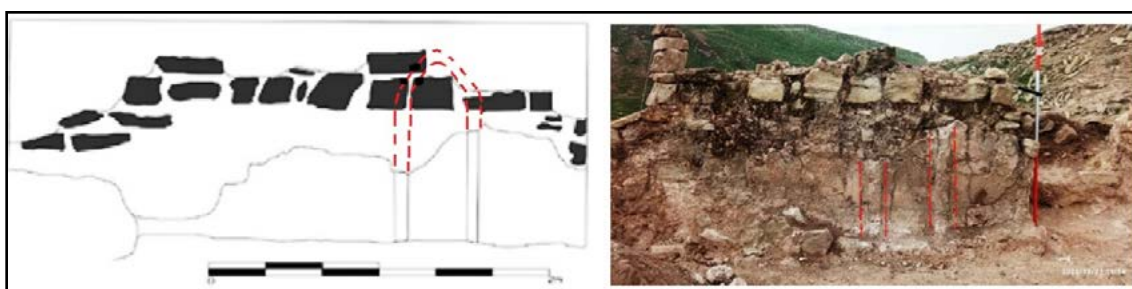
جرز / سکوی غربی: در جنوب فضای بسته و غرب اتاق L شکل ساختاری تقریباً مربع‌شکل قرار دارد که مرکز آن با استفاده از قلوه‌سنگ و خاک بدون چیدمان منظم پر شده است (تصویر ۱۴). احتمالاً این ساختار قرار بوده به فضای اصلی بنا الحاق شود، اما به دلایلی بعدها آن را پر کردند. این ساختار ممکن است یک جرز (دیوار) یا سکو باشد (تصویر ۱۸). قسمت‌های پایین این ساختار با تخته‌سنگ‌هایی به طول ۵۰ سانتی‌متر ساخته شده است. از ملات گچ در قسمت پایین دیوار (به ضخامت $۱/۵$ سانتی‌متر) و از ملات گِل در رجهای بالایی دیوار استفاده شده است.

محراب گچی: بر روی دیوار روبه‌روی ورود اصلی بنای مسجد و دیوار شرقی ورودی نمازخانه، محرابی با گچ نقشی به صورت برجسته ایجاد شده که بخش بالایی آن آسیب دیده است (تصویر ۱۹). این محراب به صورت یک طاق نما و با عمق کم بوده که فقط جهت قبله را نشان می‌دهد. محراب اصلی در قسمت نمازخانه به صورت یک فرورفتگی در دیوار بنا تعبیه شده است.

تصویر ۱۸: ابعاد و اندازه‌های ساختار پر شده ضلع شمال غربی (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 18: Dimensions and measurements of the filled structure on the northwest side (Authors, 2022).

تصویر ۱۹: قابی که به صورت برجسته و رو به قبله قرار دارد و احتمالاً محراب بوده است، در طرح با خط قرمز نقطه چین و به صورت فرضی محراب بازسازی شده است (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 19: A frame that is raised and facing the qibla and was probably a sanctuary, is shown in the plan with a dotted red line and is reconstructed as a hypothetical sanctuary (Authors, 2022).

ورودی نمازخانه: در ضلع جنوب غربی فضای L شکل، در قسمت درگاه ورودی به فضای اصلی مسجد (نمازخانه)، پله‌ای شکل گرفته با یک تخته سنگ با ارتفاع ۷ سانتی متر (ابعاد ۷۰×۶۰ سانتی متر) ایجاد شده است. در سمت راست این پله در داخل اتاق اصلی، سنگی به عنوان پاشنه در با ابعاد ۲۰×۱۸ سانتی متر و ضخامت ۴ سانتی متر قرار دارد.

نمازخانه: این فضا نیز همانند فضاهای قبلی در اثر انباشت سنگ و تخریب آن پلان نامشخص داشت (تصویر ۲۰)؛ ولی در روند کاوش این فضا، مشخص شد که گچ بیشتری در این قسمت به عنوان ملات استفاده شده است، به طوری که توده‌های آواری بسیار بزرگ و با حجم بیشتر گچ در این فضا به دست می‌آمد. این توده‌های گچی در بسیاری از قسمت‌ها به صورت یکپارچه همراه با سنگ و قلوه‌سنگ بوده و توده‌هایی با ابعاد $۲ \times ۰/۵$ و $۰/۸ \times ۰/۸$ متر را شامل می‌شد (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۰: فضای مسجد پیش از کاوش، دید از غرب (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 20: The mosque's space before excavation, view from the west (Authors, 2022).

تصویر ۲۱: توده‌های گچ آواری در فضای مسجد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 21: Piles of rubble in the mosque area (Authors, 2022).

پلان این فضا بعد از آواربرداری مشخص شد که با ابعاد بیرونی $۷/۹۰ \times ۴/۳۰$ و ابعاد داخلی با ابعاد $۶/۶۰ \times ۳/۱۰$ متر رو به قبله ساخته شده است (تصویر ۲۲). مصالحی که در ساخت دیوار مورد استفاده قرار گرفته، سنگ، ملات گچ و آهک و ملات گچ است. سنگ‌های مورد استفاده به صورت مکعبی و مستطیل شکل در دو نمای دیوار استفاده شده و قسمت مرکز دیوار با قلوه‌سنگ و سنگ‌های فاقد نظم هندسی و با ملات گچ پُر شده است. سنگ‌های بسیار بزرگ در گوشه‌های قائمه بنا برای دیوار استفاده شده است.

در قسمت داخل این اتاق و در دو طول این قسمت در هر ضلع ۴ عدد پایه شبیه به پشت‌بند، چسبیده به دیوار قرار دارد. این پایه به صورت منفک و بعد از ساخت دیوار به بدنه اصلی دیوار الحاق شده؛ به طوری که دیوار پشت آن‌ها اندود گچ دارد. مصالح ساخت این پایه همانند مصالح ساخت بنا سنگ (تخته‌سنگ به شکل مربع یا مستطیل) و ملات گچ است. ابعاد این پایه‌ها ۵۴×۲۵ سانتی‌متر و ارتفاع باقی‌مانده آن‌ها از ۵ تا ۹۵ سانتی‌متر متغیر است. ورودی این بنا در میانه ضلع شمال شرقی قرار دارد. کف درگاه ورودی حدود ۱۵ تا ۳۰ سانتی‌متر از کف این اتاق بالاتر است (تصویر ۲۳: عکس ردیف بالا سمت چپ). کف فضا هرچند ناهموار

است، ولی اثری از تخریب کف شناسایی نشد. قابل ذکر است که قسمت‌هایی از فضاهای بیرونی دیوار (فضای بیرونی مسجد) و قسمتی از سطح زمین بیرون بنا هم با گچ اندود شده است. عرض دیوارهای این بنا یکسان نیست؛ عرض دیواره شمال شرقی، شمال غربی و جنوب شرقی یکسان و معادل ۶۰ سانتی‌متر بوده، ولی عرض دیواره جنوب غربی فقط ۴۵ سانتی‌متر است. همین عامل به نظر می‌رسد یکی از عوامل اصلی ناپایداری ساختار فضای این اتاق شده و باعث فروریزش و لغزش دیوارها به بیرون شده است.

محراب مجوف: در ضلع جنوب غربی بنا در میانه دیوار یک فرورفتگی با عنوان فضای محراب این اتاق مستطیل شکل بوده که طول آن ۸۶ سانتی‌متر و عرض آن ۶۵ سانتی‌متر است (تصویر ۲۳: عکس ردیف بالا سمت راست). محراب دقیقاً روبه‌روی ورودی نمازخانه قرار دارد. دیوار محراب نسبت به دیوارهای اصلی بنا ضخامت کمتری داشته و با یک ردیف سنگ ساخته شده است. ارتفاع باقی‌مانده این دیوار از ۵۵ تا ۳۵ سانتی‌متر متغیر است. محراب کاملاً ساده و فاقد هرگونه تزئین بوده و فقط با گچ اندود شده است. قسمت چپ دیواره اصلی بنا که به داخل محراب امتداد دارد با یک ربع دایره ایجاد شده و ضلع مقابل آن به دلیل تخریب و فشار مصالح به سمت داخل تخریب و اگر قرینه بوده از بین رفته است. در داخل محراب دو لایه اندود که نشان از مرمت بنا دارد.

تصویر ۲۲: ساختمان مسجد بعد از کاوش (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 22: The mosque building after excavation (Authors, 2022).

سکو/ صفه جنوب غربی: در قسمت بیرونی ضلع غربی نمازخانه، یک سکو (صفه) با ارتفاع حدود ۴۰ سانتی‌متر قرار دارد که با مصالح سنگ و ملات گل ساخته شده و کف آن با گچ اندود شده است. دو دیوار این سکو را محدود می‌کند، دیواری در ضلع جنوب شرقی و دیواری در ضلع شمال شرقی آن. هر دو دیوار اندود گچ دارند. کف این سکو که تقریباً با کف فضای اتاق هم‌تراز است حدود ۳ سانتی‌متر ضخامت دارد (تصویر ۲۳: ردیف پایین در سمت راست و تصویر ۲۴). این سکو از طریق یک دریچه به داخل نمازخانه دید دارد. این دریچه به شکل کلی، دوزنقه است؛ به این ترتیب که عرض آن از بیرون به درون فضا بازتر می‌شود. ابعاد این تورفتگی روزنه مانند ۲۴×۵۵ سانتی‌متر و ارتفاع باقی‌مانده آن ۲۷ سانتی‌متر است که حدود ۲۷ سانتی‌متر از کف بنا بالاتر است.

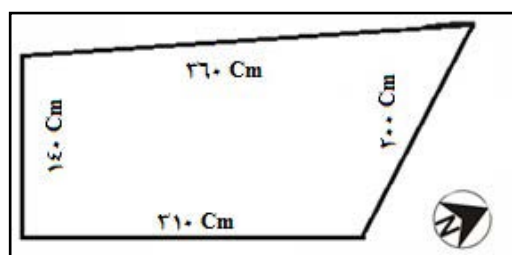
۶. قبرستان

قبرستان در قسمت غرب محوطه در محیطی مثلثی شکل قرار دارد (با مختصات ۳۳°۳۳′۳۴″ / ۴۹°۳۲′۲۸″). این قبرستان در دامنه کوهی که از سمت غرب به شرق دارای شیب ملایمی ایجاد شده و جاده‌ای خاکی از قسمت شرق قبرستان در امتداد شمال به جنوب کشیده است. باتوجه به ساختار قبور می‌توان گفت این قبرستان

تصویر ۲۳: نمای کلی از معماری اتاق اصلی مسجد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

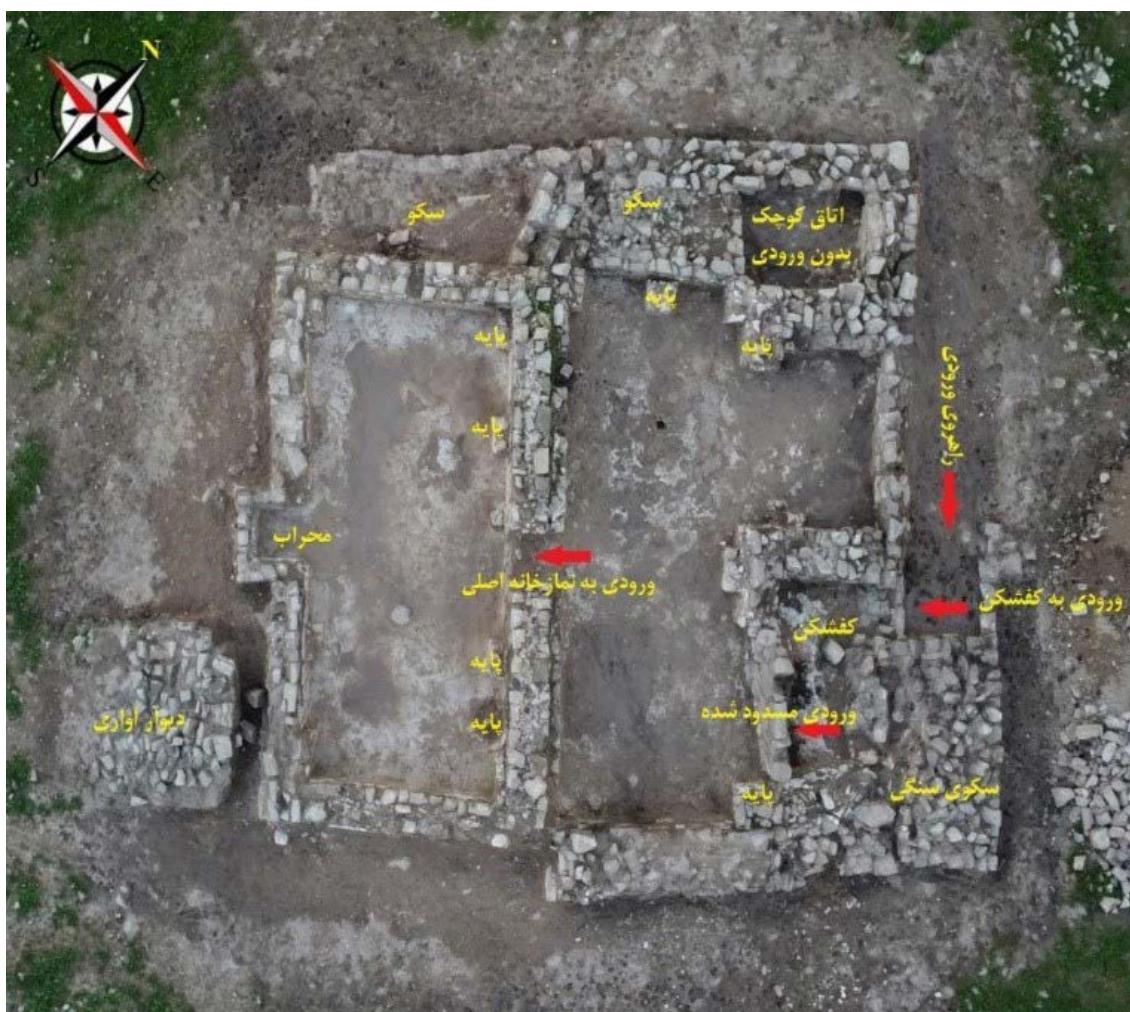
Fig. 23: General view of the architecture of the main room of the mosque (Authors, 2022).

تصویر ۲۴: ابعاد و اندازه‌های سکو (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 24: Platform dimensions and sizes (Authors, 2022).

هرچه از شمال به سمت جنوب امتداد پیدا می‌کند، جدیدتر می‌شود. این قبرستان دارای محدوده نسبتاً وسیعی حدود ۵ هزار مترمربع را دربر می‌گیرد. اطراف قبور بر روی سطح را سنگ‌چین‌هایی به صورت عمودی و افقی احاطه می‌کردند و در بالا و پایین قبرها سنگ‌هایی به صورت برافراشته قرار می‌دادند. ابعاد قبرهای افراد بالغ ۲×۱ متر و کودکان ۱۰۰×۵۰ سانتی‌متر است. قبرها را از نظر چیدمان سنگ به سه گروه می‌توان تقسیم کرد؛ قبور گروه اول، فقط در بالا و پایین قبر سنگ‌هایی به صورت ایستاده قرار می‌دادند. قبور گروه دوم، علاوه بر سنگ‌های ایستاده در بالا و پایین قبر، دور قبر هم سنگ‌چینی قرار دارد؛ و گروه سوم، علاوه بر سنگ ایستاده و دورتادور قبر، بر روی سطح قبر هم تخته‌سنگ‌هایی به صورت سنگ‌فرش قرار می‌دهند. معمولاً هر چه قبرها مربوط به دوران جدیدتر می‌رسد، تعداد سنگ اطراف و روی قبر بیشتر و بزرگ‌تر و محیط قبر دارای

تصویر ۲۵: نمای کلی از معماری قسمت‌های مختلف مسجد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 25: Overview of the architecture of different parts of the mosque (Authors, 2022).

ابعاد بزرگ‌تری می‌شود. در بعضی موارد هم چند قبر درون فضایی محاط با سنگ‌های افقی (چیدمان، مثل: ساخت دیوار) بزرگ قرار دارد که احتمالاً مربوط به قبور خانوادگی است (ابعاد $۳ \times ۲/۵$ و $۵/۵ \times ۴/۵$ و ۸×۵ متر) که گوشه‌های این فضای محاط و چهارگوش، سنگی به صورت بیرون‌زدگی کار شده است (تصویر ۲۶: اولین تصویر از سمت راست). معمولاً هرچه ابعاد قبرها بزرگ‌تر هستند، نشان از بزرگی اشخاص دفن شده در قبر است و معمولاً تخته‌سنگ‌هایی که اطراف قبور این افراد قرار می‌گیرد از ابعاد بیشتری برخوردار می‌باشد (ابعاد $۳/۳۰ \times ۱/۴۰$ و $۳ \times ۲/۵$ متر)؛ به طوری که یک مورد ابعاد این تخته‌سنگ‌ها $۱/۷۰ \times ۰/۳۰$ متر و با قطر ۲۵ سانتی‌متر است. علاوه بر این، سنگ‌ها در ابعاد مختلف دیگر نیز دور قبر قرار گرفته است. در قسمت قدیمی قبرستان دور فضای سنگ‌چین را به جای فضای مربع یا مستطیل شکل از دایره سنگ‌چین استفاده می‌کردند که باتوجه به سن افراد آن قطر این دایره از $۱/۲۰$ تا $۳/۵$ متر متغیر است. تعداد سنگ‌هایی که دورتادور هر قبر قرار گرفته متفاوت است، به طوری که قبور سن‌های مختلف براساس کوچکی و بزرگی سنگ‌چین دور قبور مشخص است. در این قبرستان بر روی یکی از قبرها، حفاری قاچاق و گودالی در ابعاد $۲/۵ \times ۱/۵$ با عمق $۱/۲۰$ متر حفر شده است. هیچ سنگ قبر کتیبه‌داری در این گورستان مشاهده نشد، ولی بر روی بعضی از سنگ‌های افراشته بالای قبر، بر روی سطح پشتی آن‌ها نمادهایی وجود دارد که براساس گفتگو با افراد محلی جهت تمایز زن و مرد بر روی سنگ حک می‌شده است (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۶: نمونه قبر و سنگ قبور قبرستان محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 26: Sample of graves and tombstones in cemetery area number 33, Chamshir Dam (Authors, 2022).

البته محمدتقی عطایی در بررسی این حوضه آبگیر در سال ۱۳۹۵، یک سنگ قبر دارای کتیبه در قسمت جنوبی (جدیدتر) قبرستان شناسایی و آن را به موزه یاسوج تحویل داد. به نظر می‌رسد آن سنگ قبر متعلق به سنه ۱۳۷۵ ه.ق. (۱۱۳۴ ه.ش.) تنها سنگ قبر کتیبه دار این گورستان بوده است (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۷: سنگ قبر کتیبه دار قبرستان محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر به تاریخ سال ۱۳۷۹ ه.ق. (عطایی، ۱۳۹۵).

Fig. 27: Inscribed tombstone of cemetery No. 33 of Chamshir Dam, dated 1959 (Ataei, 2016).

علاوه بر قبرستانی که ذکر آن رفت، قبرستان دیگری در مرکز محوطه و در بین فضای مسجد (در غرب) و فضاهای معماری (در شرق) وجود داشت که به دلیل مدفون بودن چیدمان‌های سنگی نسبت به گورستان ذکر شده، به احتمال زیاد قدیمی‌تر و در طول قرون اولیه و میانی اسلامی مورد استفاده بوده است که بعداً باتوجه به افزایش جمعیت ساکنان محوطه و قرارگیری قبرستان در بین فضای مسکونی، مکان قبرستان تغییر می‌کند. در اینجا باید تأکید کرد که مسجد بعدها در دوره زمانی دیگری که در ادامه خواهد آمد، ساخته شده و در زمان استفاده از این قبرستان، وجود نداشته است.

در محدوده این قبرستان، در مرکز محوطه (با مختصات $33^{\circ}33'48''$ / $49^{\circ}41'2''$)، قبری به فاصله ۳۲ متری جنوب غربی سازه معماری با کاربری نامشخص و به فاصله ۱۴ متری شرق مسجد ایجاد شد. محدوده مورد کاوش به صورت بیضی شکل با یک ردیف سنگ احاطه شده بود. این محدوده باتوجه به سنگ چین اطراف گورها در راستای شمال شرقی- جنوب غربی قرار داشت. قطر این سازه بیضی شکل در راستای شمال شرقی- جنوب غربی ۴/۱۰ متر و در راستای شمال غربی- جنوب شرقی ۶/۴۰ متر است. برای ساخت سنگ چین بیضی اطراف گورها از تخته سنگ‌هایی با ابعاد 50×30 ، 45×25 و 50×45 سانتی‌متر با ضخامت ۱۰ تا ۲۵ سانتی‌متر استفاده شده است. ابتدا دورتادور این سنگ چین با عرض ۲۰ تا ۲۵ سانتی‌متر و با عمق ۲۰ سانتی‌متر خاکبرداری شده و قسمتی از طول سنگ‌ها به صورت عمودی در این قسمت قرار داده و اطراف آن را مجدد از خاک پر شده است. در قسمت شمال شرق این سنگ چین بیضی شکل دو تخته سنگ افقی با ابعاد $1/40 \times 23$ متر قرار دارد که از سایر چیدمان سنگی در ارتفاع پایین‌تری قرار گرفته که شاید به عنوان ورودی این سنگ چین بیضی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. درون این فضای معماری چند گور رو به قبله قرار دارد که متأسفانه به دلیل جابه‌جایی سنگ‌ها در طی زمان، فقط دو گور در سطح این فضای معماری قابل تشخیص است؛ یک گور در قسمت شمال شرقی و گور دیگر در قسمت شمال غربی قرار دارد. گور شمال شرقی در قسمت بالا و پایین قبر دو سنگ با ارتفاع ۳۰ سانتی‌متر به صورت برافراشته قرار دارد و روی قبر و فاصله بین دو سنگ برافراشته هم با تخته سنگ‌هایی پوشش داده شده است. ابعاد این گور باتوجه به سنگ چین اطراف گور $2 \times 0/7$ متر است (تصویر ۲۸).

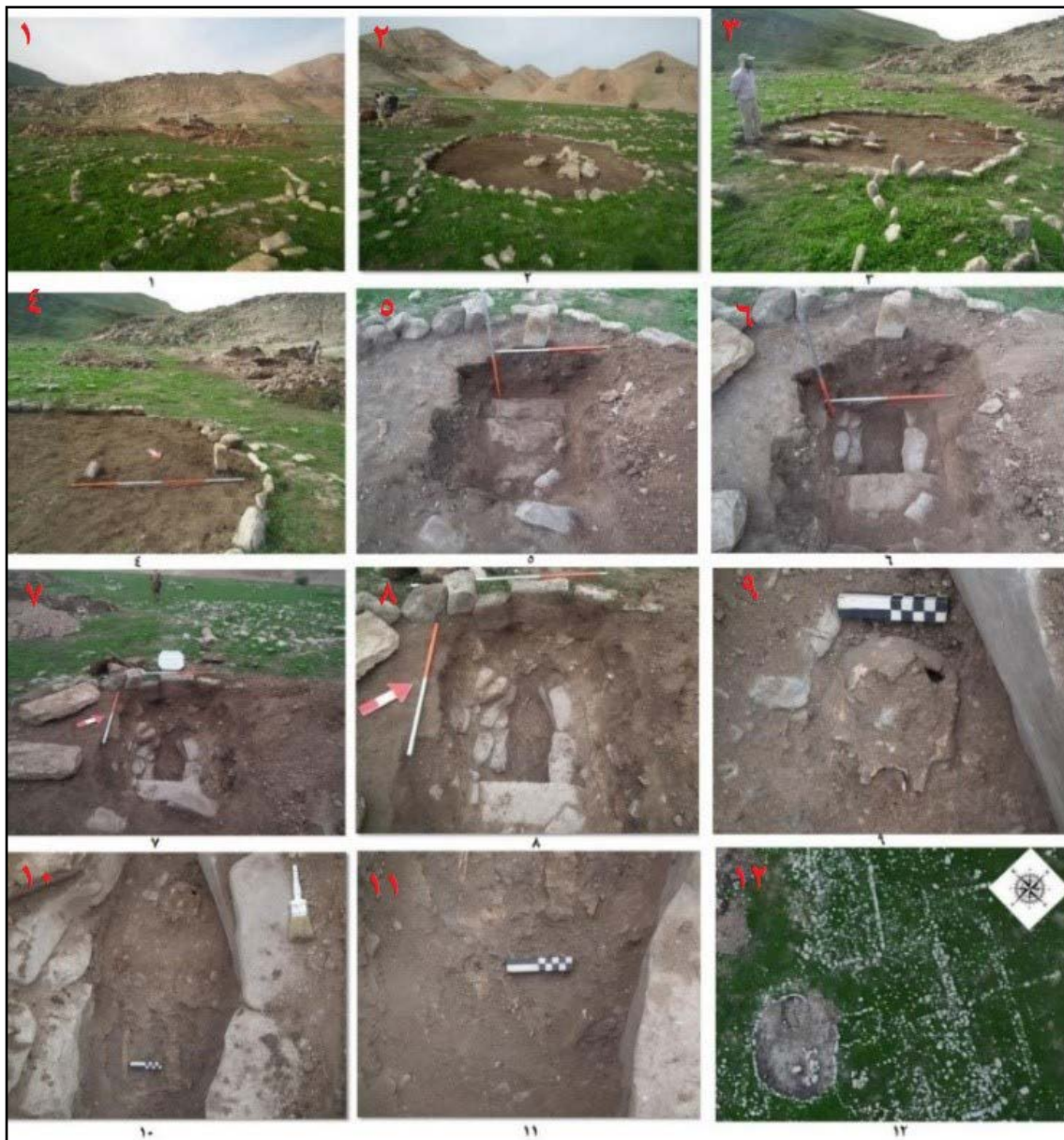
گور شمال غربی در قسمت بالا و پایین قبر دو سنگ برافراشته قرار دارد و فاقد چیدمان سنگی بر روی قبر می‌باشد. فاصله دو سنگ برافراشته ۱/۵ متر است که این سنگ‌ها باتوجه به طول قبر دقیقاً در بالا و پایین جسد قرار ندارد. سازه معماری گور دارای طول ۲/۲ متر است. همین گور (گور شمال غربی) مورد کاوش قرار گرفت. فاصله بین دو سنگ قبر خاکبرداری شد که بعد از برداشت ۵۵ سانتی‌متر سنگ‌های لحد گور قرار داشت. این سنگ‌ها در ابعاد و اندازه گوناگون است. از سنگ‌های بزرگ‌تر در قسمت‌های میانی قبر و از سنگ‌های کوچک‌تر در بالا و پایین گور که سازه معماری گور از عرض کمتری دارد، مورد استفاده قرار گرفته است.

به دلیل رطوبت زیاد خاک، اسکلت تاحدود زیادی متلاشی شده و فقط قسمت‌هایی از ستون فقرات و جمجمه این اسکلت باقی مانده است. نکته جالب توجه آن بود که فاصله بین سنگ لحد تا جسد، حدود ۳۰ سانتی‌متر انباشته از خاک بود. در صورتی که معمولاً این فاصله در گورهای اسلامی باید خالی باشد. احتمالاً بر اثر باران و رسوب به داخل قبر وارد شده است. برای قرارگیری سنگ‌های لحد، دو طرف گور را به صورت خشکه چین سنگ چین کرده بودند. به این ترتیب که دو ردیف سنگ سمت چپ اسکلت و سه ردیف سنگ در سمت راست اسکلت قرار داشت. ساختار معماری گور به صورت بیضی شکل است که عرض آن در قسمت وسط گور ۴۰ سانتی‌متر و عرض آن در قسمت سر ۲۰ سانتی‌متر است.

۷. داده‌های فرهنگی

۷-۱. سفال

بیشترین یافته به دست آمده از محوطه، سفال است؛ ولی پراکندگی آثار سفالی در سطح محوطه اندک است.

تصویر ۲۸: مراحل کاوش گور (نگارندگان، ۱۴۰۱).

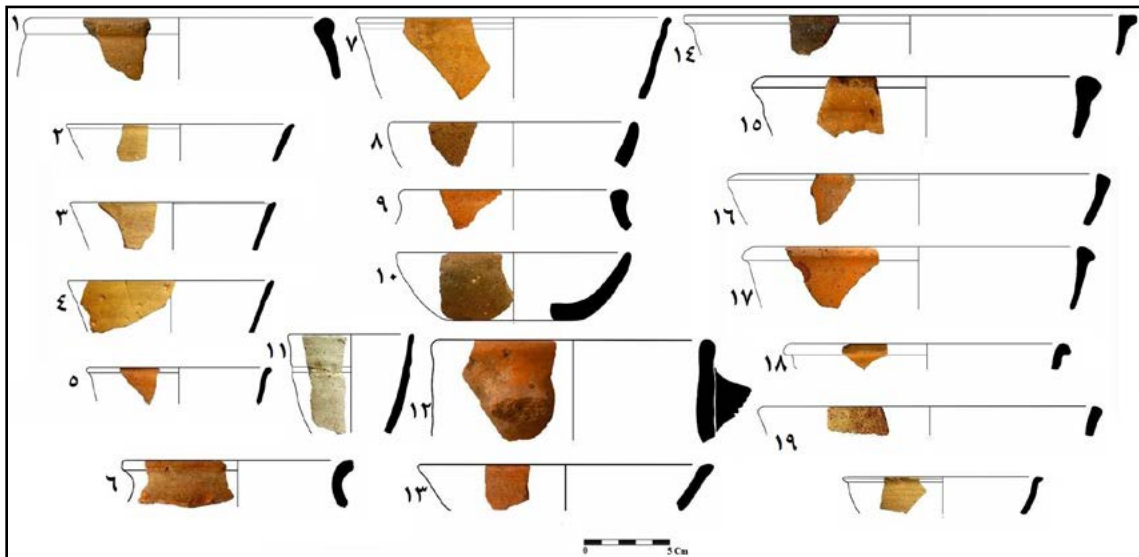
Fig. 28: Stages of excavating a grave (Authors, 2022).

سفال‌های موجود بیشتر شامل سفال‌های نخودی، قرمز و نخودی است که به دو روش دست‌ساز و چرخ‌ساز ساخته شده و بسته به کاربری ظرف دارای کیفیت‌های مختلفی هستند. سفال‌های به‌دست آمده از محوطه شماره ۳۳ از لحاظ تکنیک ساخت به دو گروه ساده و منقوش تقسیم می‌شوند و با توجه به سفال‌های به‌دست آمده از سطح محوطه می‌توان گفت این محوطه در سده‌های نخستین تا متأخر اسلامی مورد استفاده مردمان منطقه بوده است. سفال بی‌لعب منقوش یکی از متنوع‌ترین گونه‌های سفالی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر است که با حجم نسبتاً زیاد از نیمه شرقی محوطه به‌دست آمده است؛ در ادامه، گونه‌های مختلف سفالی به‌دست آمده از این کاوش تشریح خواهند شد.

۱-۱-۷. سفال بدون لعاب ساده

این سفال‌ها بدون هرگونه تزئین بوده و جنبه کاربری روزمره را داشته‌اند. این سفال‌ها معمولاً از خاک رس

ساخته شده که احتمالاً بر اثر استفاده در پخت و پز به صورت و دودزده درآمده و بسته به اندازه ظرف، دارای کیفیت متفاوتی است. سفال‌های به دست آمده در این گروه به رنگ نارنجی، نخودی، قرمز و خاکستری بوده و به صورت چرخ‌ساز و یا دست‌ساز تولید شده‌اند. رنگ بیرون و درون آن‌ها هم اکثراً نخودی و نارنجی و به ندرت قرمز و خاکستری است. این قطعات سفالی اکثراً با کیفیت ظریف و متوسط و به ندرت با کیفیت خشن ساخته شده‌اند. بیشتر فرم‌های این گروه را کاسه، پیاله و به ندرت چند مورد هم مربوط به تنگ است (تصویر ۲۹).

تصویر ۲۹: نمونه سفال‌های بدون لعاب ساده (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 29: Sample of simple unglazed pottery (Authors, 2022).

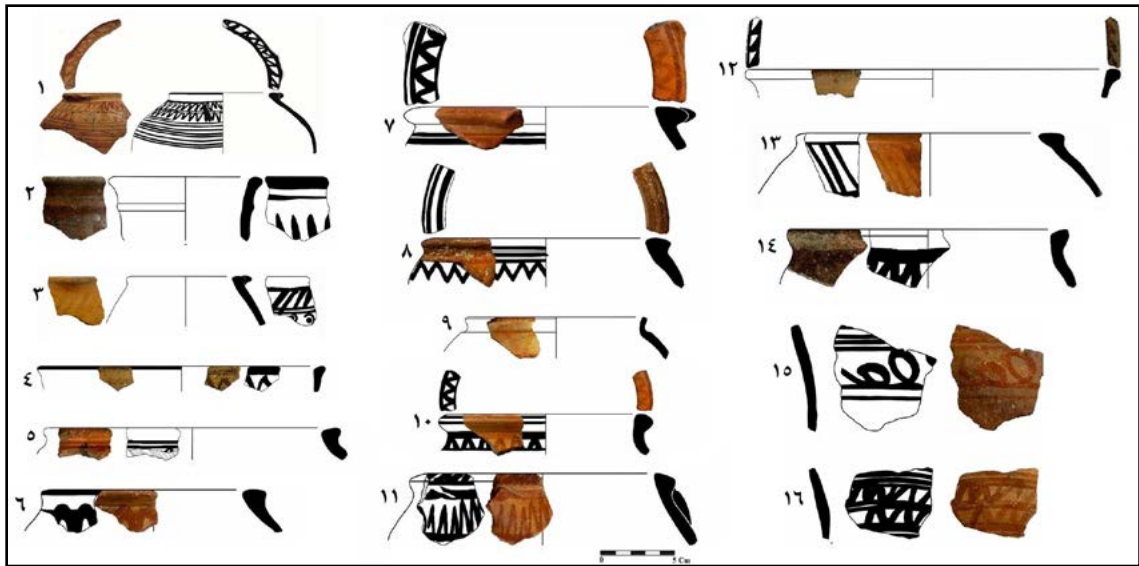
۷-۱-۲. سفال با تزئین نقاشی (منقوش بدون لعاب)

در اواخر سده چهارم و اوایل سده پنجم هجری، پدیده جدیدی در مدارک باستان‌شناسی سرتاسر خاورمیانه روی داد که همانا گسترش سنت سفال‌های دست‌ساز منقوش است (ویتکمب، ۱۳۸۲: ۸۴). این نوع سفال از لحاظ نقوش هندسی و نحوه ساخت با گونه‌های سفالی در پیش‌ازتاریخ ایران شبیه است و از همین روی نیز در ادبیات باستان‌شناسی ایران با عنوان «سفال شبه پیش‌ازتاریخ» شناخته می‌شوند. واقعیتی که در این باره وجود دارد، این است که هرچند این سفال‌ها در پیش‌ازتاریخ ایران به وفور ساخته می‌شده است؛ اما نمونه‌هایی از این دست تا دوران تاریخی نیز در ایران تولید می‌شده و به همین دلیل اطلاق این صفت نمی‌تواند تعریف مناسبی برای این گونه به شمار بیاید. اصطلاح دیگری که در سالیان اخیر توسط برخی محققان مورد استفاده قرار گرفته است «سفال منقوش بدون لعاب» که در مقابل اصطلاح اخیر مورد استفاده قرار گرفته است (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۴). این گونه برای نخستین بار در جنوب غرب ایران و به طور مشخص در غرب استان فارس شناسایی شد. در طی بررسی‌هایی که «سامنر» در مرودشت انجام داد، ۸۵ محوطه در حوضه رود گُر با سنت سفال منقوش بدون لعاب شناسایی شد که البته سامنر آن‌ها را با نام «مادآباد» معرفی نمود (سامنر و ویتکمب، ۱۳۸۸: ۱۰۳). افزون بر این در بررسی‌هایی که «رینولد» و «لوفلر» در ارتفاعات شمال بهبهان و «استروناخ» در دائودختر انجام دادند، استقرارهای متعددی با این گونه سفال شناسایی شده است (همان: ۱۱۰). در بررسی‌های باستان‌شناسی کهگیلویه و بویراحمد شمالی نیز ۹۱ محوطه باستانی با سفال منقوش بدون لعاب کشف گردیده است (آزادی، ۱۳۸۸؛ علمداری، ۱۳۸۸). تمامی این استقرارها دقیقاً در مناطقی قرار گرفته‌اند که مورد استفاده کوچ‌روها و زندگی شبانی بوده است. از سوی دیگر، این استقرارها کمتر از یک هکتار وسعت داشته و در ارتفاعات بالاتر از ۱۶۰۰ متر واقع شده‌اند؛ از این رو، این نوع سفال‌ها یکی از شاخص‌ترین

دلایل مرتبط با زندگی شبانی در جنوب غرب ایران محسوب می‌شوند (سامنر و ویتکام، ۱۳۸۸: ۱۰۸). اگرچه تا سال‌ها تصور می‌شد که سفال‌های منقوش بدون لعاب شاخصه سده‌های میانی اسلام در جنوب غرب کشور هستند؛ اما یافته‌ها و پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که این گونه در بازه زمانی سده‌های میانی و حتی متأخر اسلامی نیز در اکثر نقاط ایران مورد استفاده قرار می‌گرفته است؛ چنان‌که افزون بر جنوب غرب، در حوزه غرب ایران (در بررسی‌های دشت سرفیروزآباد کرمانشاه) نیز یک محوطه دارای سفال منقوش بدون لعاب کشف گردیده است (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۶). به علاوه نشانی از این سنت سفالی در مرکز فلات ایران نیز قابل ردیابی است. در بررسی‌های ارگ شهر سمیران در حوالی منجیل و هم‌چنین در جریان عملیات عمرانی میدان عتیق اصفهان تعدادی از سفال‌های منقوش بدون لعاب مورد شناسایی قرار گرفته است (همان: ۱۳۷). در حوزه‌های شمال شرق و شرق ایران نیز از دو استان خراسان شمالی (میرزایی، ۱۳۸۷)؛ و خراسان جنوبی، به‌ویژه در گمانه‌زنی‌های شهر کهن قاین نیز این گونه کشف شده است (لباف‌خانیکی، ۱۳۸۶؛ خالدیان، ۱۳۸۹). نکته جالب توجه درباره یافته‌های شرق ایران و هم‌چنین استان اصفهان این است که نمونه‌های مکشوفه از بافت‌های استقراری شهری کشف گردیده‌اند و ارتباطات با زندگی شبانی را نشان نمی‌دهند (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۷). علاوه بر ایران، همان‌طور که در بالا نیز ذکر شد، این گونه در فاصله سده‌های چهارم و پنجم هجری در سرتاسر خاورمیانه فراگیر بوده است؛ به طوری که نمونه‌های موجود در موزه‌های جهان نشان‌دهنده گسترش این سنت سفالی در افغانستان و آسیای مرکزی به شمار می‌روند. گذشته از این سفال‌هایی مشابه این گونه در لوانت، حوضه خلیج فارس (Kennet, 1997: 291)، اردن (Delougaz & hains, 1960)، فلسطین (Schneider, 1950)، سوریه (Tushingham, 1972) و عقبه (Whitcomb, 1987) نیز شناسایی گردیده و نزد برخی پژوهشگران با اصطلاح «سبک عربی» شناخته می‌شوند.

باتوجه به زندگی کوچ‌نشینی در محوطه شماره ۳۳ و زندگی موقت، اکثر سفال‌های یافت‌شده در بررسی و کاوش محوطه، از نوع سفال منقوش بدون لعاب است. سفال‌های به‌دست آمده در این طیف به رنگ‌های قهوه‌ای، نارنجی، نخودی، قرمز و خاکستری، به صورت دست‌ساز و تعداد کمی چرخ‌ساز تولید شده و رنگ بیرون و درون آن هم اکثراً قهوه‌ای و نارنجی و به ندرت قرمز، و خاکستری است. این قطعات سفالی اکثر با کیفیت متوسط و به ندرت با کیفیت ظریف و خشن و پخت ناکافی ساخته شده است. بیشتر فرم‌های این گروه را کاسه و پیاله و به ندرت چند مورد هم مربوط به تنگ است. این سفال دارای نقاشی به رنگ قرمز در قسمت بیرون و در بعضی نمونه‌ها بر روی لبه می‌باشد. این نقوش به صورت هندسی، خطوط موازی، مورب و زیگزگی است. این گروه سفال بیشتر خمره‌های کوچک با دهانه بسته و گردن کوتاه و تعداد کمی خمره بزرگ‌تر با بدنه تخم‌مرغی و کاسه را شامل می‌شود (تصویر ۳۰).

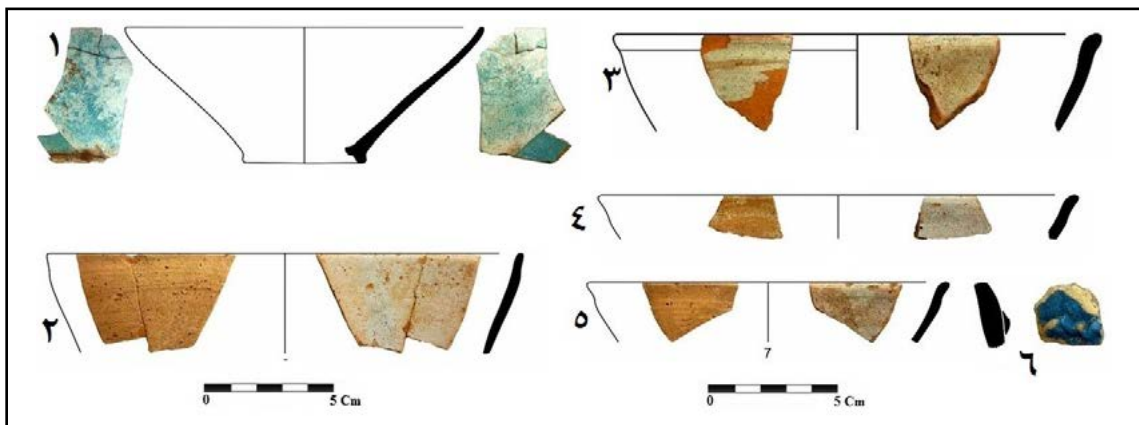
این گونه سفال در اکثر محوطه‌های شناسایی شده حوضه آبرگیر سد چم‌شیر، از جمله: محوطه شماره ۹۱ (هژبری و بختیاری، ۱۴۰۴: ۵۴-۵۲)، محوطه شماره ۸۹ (صفری و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۸۷)، محوطه شماره ۵ (نیاکان و نوریان، ۱۴۰۲: ۶۶۲)، محوطه شماره ۷۴ (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۰۰)، محوطه شماره ۱۰۶ (امیرحاجلو، ۱۴۰۲: ۴۰) به دست آمده است؛ از محوطه‌های دیگر در نقاط کشور می‌توان به قابل مقایسه بودن این گونه سفالی با شهر تاریخی سیمره (دولت‌یاری، ۱۳۹۴: ۱۴۸-۱۴۷)، محوطه‌های چشمه‌شاه، حسین‌آباد دهدار و کلاتک بلوک شهرستان جیرفت (نخعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶)، محوطه مادآباد الف - مرودشت (رجبی، ۱۳۹۴: ۱۸۶ و ۱۸۸) و سفال‌های به دست آمده از محوطه‌های شناسایی‌شده از مکران جنوبی (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۷)، شهر قدیم قاین (لباف‌خانیکی، ۱۳۸۶)، محوطه قلعه کهنک سربیشه (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۹: ۱۱۱)، سفال‌های شهر قدیم نرماشیر (چغوک-آباد)، (امیرانی‌پور، ۱۳۹۵: ۶۷) و محوطه جلال‌آباد نرماشیر (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۶)، محوطه‌های حوضه رودخانه کُر در استان فارس (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۴۰) اشاره کرد؛ می‌توان برای این گونه سفالی در محوطه شماره ۳۳، سده‌های ششم و هفتم تا اوایل سده هشتم هجری قمری را در نظر گرفت.

تصویر ۳۰: نمونه سفال های بدون لعاب منقوش (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 30: Sample of unglazed, engraved pottery (Authors, 2022).

۷-۱-۳. سفال های لعابدار و بدون تزئین (ساده)

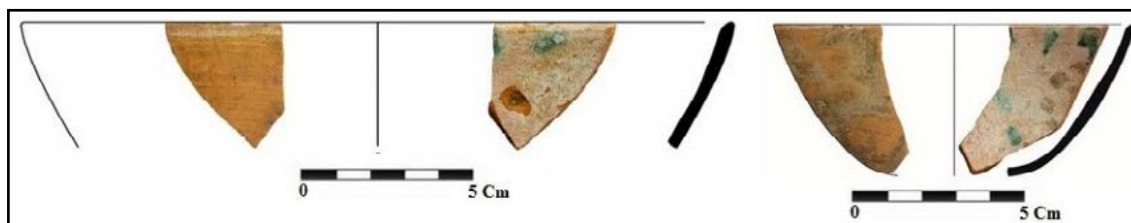
این نوع سفال لعابدار، قدیمی ترین تکنیک لعاب سفال است که در دوران تاریخی ایران رایج بوده و در طول دوران اسلامی بالأخص از سده پنجم هجری قمری به بعد رواج بیشتری پیدا می کند. سفال های به دست آمده از این محوطه مربوط به سده های پنجم تا هشتم هجری قمری است، تعداد ۵ قطعه سفال با لعاب تک رنگ در کاوش محوطه به دست آمده که ۳ قطعه با لعاب فیروزه ای در قسمت بیرون و درون و یا فقط درون ظرف لعاب داده شده است که در دو مورد لعاب تک رنگ از سطح سفال جدا شده است. یکی از سفال ها به رنگ لعاب آبی تیره (لاجوردی) و یک قطعه هم با لعاب تک رنگ سفید است که دارای تزئین افزوده نیز می باشد. تمامی این قطعات سفالی با خمیره نخودی، پخت کافی، چرخ ساز و با کیفیت ظریف است. این قطعات سفالی مربوط به کاسه، پیاله و تنگ است (تصویر ۳۱). سفال با لعاب تک رنگ در اکثر محوطه های شاخص دوران اسلامی رواج داشته است.

تصویر ۳۱: نمونه سفال های با لعاب تک رنگ (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 31: Sample of pottery with a single-colored glaze (Authors, 2022).

۴-۱-۷. سفال با لعاب پاشیده

این نوع سفال با لعاب گلی پوشش و سپس با لعاب سربی و رنگ‌هایی که از ترکیب اکسید فلزات تهیه می‌گردیده به صورت لکه یا گاهی به صورت نقطه چین روی ظرف را می‌پوشانده است. رنگ‌های پاشیده شده عمدتاً سبز، آبی، زرد کهربایی، مشکی و ارغوانی است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴). در این کاوش دو قطعه سفال با تکنیک لعاب پاشیده بر روی لعاب سفید به دست آمده است که به دلیل پدیدگی لعاب نقش آن قابل تشخیص نیست (تصویر ۳۳). دو قطعه سفال مربوط به لبه ظرف، با رنگ خمیره نخودی، کیفیت ظریف و چرخ‌ساز می‌باشد؛ یک قطعه مربوط به کاسه و قطعه دیگر مربوط به پیاله است (تصویر ۳۲). این دو سفال قابل مقایسه با نمونه‌های سفال‌های لعاب‌پاشیده شهر استخر (ES 42 و ES 45)، (امیری، ۱۳۹۱: ۱۳۱)، نمونه‌های به دست آمده از کاوش شهر سامرا (گروبه، ۱۳۸۴: ۴۲-۴۳) است؛ با این وجود، این تکنیک سفال در اکثر شهرهای تولید سفال سده‌های نخستین اسلامی به ویژه در نیشابور (Wilkinson, 1973)، بافت قدیم شهر یزد (کاظم‌نژاداصل، ۱۳۸۸، ۲۵۵-۲۵۱)، شهر کهن جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۷) به دست آمده است.

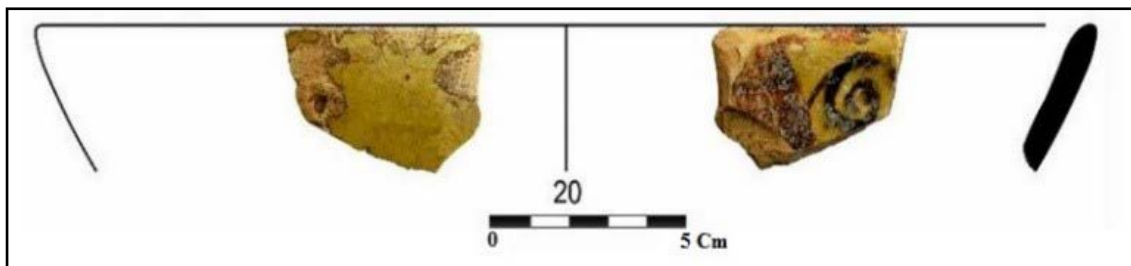

تصویر ۳۲: نمونه سفال‌های با تکنیک لعاب پاشیده (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 32: Samples of pottery using the sprayed glaze technique (Authors, 2022).

۵-۱-۷. سفال با پوشش گلی نقش سیاه بر روی زمینه زرد

این نوع سفال در نگاه اول زرد رنگ به نظر می‌نماید که معمولاً به صورت لکه یا قسمت زیادی از سطح بیرونی و درونی ظرف را می‌پوشاند. این نوع لعاب در اکثر ظروف سده‌های نخستین اسلامی، به ویژه در شهرهای مهم خراسان، از جمله: نیشابور و سمرقند و مراکز سفالگری جنوب غرب ایران دیده می‌شود. از این نوع سفال یک قطعه در بررسی سطحی محوطه مورد شناسایی قرار گرفت. این سفال مربوط به لبه ظرف (کاسه)، با خمیره قرمز، کیفیت ظریف، چرخ‌ساز با لعاب زرد رنگ در دو طرف و منقوش در قسمت داخل ظرف می‌باشد (تصویر ۳۳) و قابل مقایسه با نمونه به دست آمده از شهر کهن نیشابور (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴؛ گروبه، ۱۳۸۴: ۵۹-۵۸)، کاوش بافت قدیم شهر یزد (کاظم‌نژاداصل، ۱۳۸۸، ۲۴۴)، شهر کهن جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۶) می‌باشد.

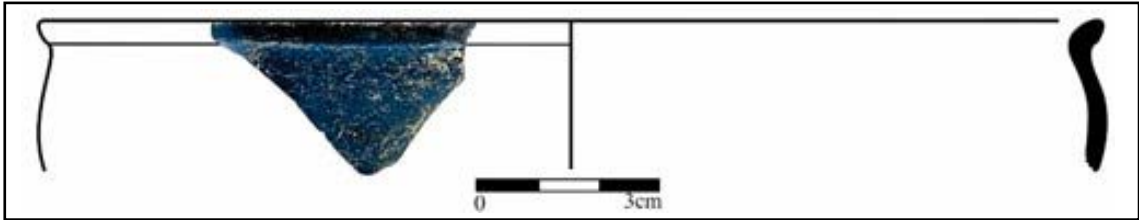
تصویر ۳۳: نمونه سفال با نقش سیاه و قهوه‌ای بر روی لعاب زرد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 33: Pottery sample with black and brown patterns on yellow glaze (Authors, 2022).

۲-۷. شیشه

۴ قطعه شیشه از کارگاه شماره ۲ به دست آمد که یک قطعه شیشه مربوط به لبه یک پیاله بزرگ است

(تصویر ۳۴). این شیشه به قطر ۴ میلی متر و به رنگ آبی لاجوردی است که از فضای اتاق اصلی مسجد به دست آمد.

تصویر ۳۴: طرح قطعه شیشه به دست آمده از کارگاه ۱، فضای مسجد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 34: Design of a piece of glass recovered from Trench 1, mosque space (Authors, 2022).

۷-۳. سکه

یکی از مهم ترین یافته ها در کاوش محوطه، یک عدد سکه مسی است که روی کف فضای ورودی مسجد به دست آمد. این سکه ۱/۵ سانتی متر قطر دارد (تصویر ۳۵). متأسفانه پاک سازی این سکه به همت اداره کل میراث فرهنگی استان کهگیلویه و بویراحمد نشان داد که سکه کاملاً صاف بوده و هیچ گونه نقش و خطی روی آن قابل شناسایی نیست. در کاوش محوطه شماره ۷۵ دو سکه به دست آمده است که تا حدودی نسبت به سکه محوطه شماره ۳۳ سالم تر و متعلق به آبش خاتون^۴ حاکم فارس در دوره ایلخانی می باشد (سجادی، ۱۴۰۲: ۳۰۳)؛ بنابراین، سکه مذکور ممکن است با توجه به شباهت ظاهری مربوط به همین بازه زمانی باشد.

تصویر ۳۵: سکه کشف شده از فضای کفش کن پس از پاک سازی (راست) و مکان کشف سکه در کفش کن ورودی مسجد (سمت چپ) (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 35: Coin discovered in the shoe store after cleaning (right) and the location of the coin discovery in the shoe store at the entrance to the mosque (left) (Authors, 2022).

۸. نتیجه گیری

پروژه های عمرانی، به ویژه سدسازی در طی دو دهه اخیر موجب شده است که محوطه های باستانی زیادی در حوضه آبگیر این سازه های آبی قرار بگیرد؛ به همین دلیل، ضرورت کاوش های نجات بخشی با برنامه ریزی دقیق و تأمین منابع مالی در مستندسازی و مرمت این آثار جهت شناخت فرهنگ پیشینیان از اهمیت زیادی برخوردار است. در این نوع کاوش ها، تلاش اصلی در جهت ثبت و ضبط و مستندنگاری دقیق و کافی از یافته های فرهنگی موجود در محوطه ها است و از این نظر اطلاعات نسبتاً جامع از وضعیت استقرار و دوره های فرهنگی محوطه ها به دست می آید. محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر یکی از همین محوطه های مهم

و با ارزش دوران اسلامی است که در حوضه آبیگیر این سد قرار گرفته است. فضاهای معماری کاوش و شناسایی شده در سطح محوطه دارای نظم هندسی منظم و به صورت راست گوشه و در جهت شمال شرقی-جنوب غربی ساخته شده است. عرض و ضخامت دیوارها بین ۳۰ تا ۷۰ سانتی متر متغیر و پلان فضاهای معماری در بعضی از قسمت‌ها بر روی سطح محوطه مشخص است، اما در بعضی قسمت‌های محوطه به دلیل تخریب و آوار بنا، پلان سازه‌های معماری مشخص نیست. مصالح مورد استفاده در ساخت فضاهای معماری این محوطه، سنگ، قلوه سنگ، ملات گِل و گچ است و سعی شده که مصالح اصلی برای ساخت بنا که همان سنگ است از محیط پیرامون و معدنی که در نزدیک محوطه قرار دارد، تأمین شود. این سنگ‌ها از نوع ماسه سنگ و به صورت ورقه‌ای نسبتاً چهارتراش که باعث نمای صاف در ساخت دو طرف دیوارها فضاهای معماری شده است.

محوطه شماره ۳۳، یک روستای کوچک است که تمام بناهای آن با سنگ ساخته شده است. حجم آوار سنگ‌ها در ضلع شرقی محوطه، بر لبه چَم، مشرف به مسیل ضلع جنوبی و رودخانه شاه‌تسلیم (در شرق محوطه) نسبتاً بیشتر است که نشان می‌دهد بناهای مسکونی در این بخش قرار داشتند. فضاهای معماری باتوجه به شواهد و کاوش انجام شده یا به صورت خشکه چین و یا با ملات گچ و گِل ساخته شده‌اند.

آن چه در طی کاوش باستان‌شناسی محوطه شماره ۳۳ به دست آمد؛ شامل معماری فضای یک مسجد، یک بنا معماری با کاربری نامشخص و کاوش یک گور است. مسجد شناسایی شده تقریباً در مرکز محوطه قرار دارد که در ساخت آن برخلاف بناهای محوطه، علاوه بر سنگ، به مقدار فراوان از گچ استفاده شده است. مسجد دارای سه فضای اصلی، شامل ورودی، فضای L شکل و نمازخانه است. ممکن است فضای L شکل که محراب گچی دارد برای بانوان و فضای دارای محراب مجوف برای مردان استفاده می‌شده است. پیرامون مسجد دو صدف وجود دارد که کاربری آن نامشخص باقی ماند؛ هم چنین، فضای بسته که برای آن ورودی یافت نشد و کاربری آن نیز به همین دلیل نامشخص است؛ البته کاربری فضایی برای ذخیره‌سازی باتوجه به موقعیت قرارگیری آن را نمی‌توان از نظر دور داشت. یکی از نکات قابل توجه در شناسایی فضاهای معماری مسجد، مسدود بودن ورودی اصلی این بنا بوده است که نشان می‌دهد این مجموعه با جابه‌جایی کوچ‌نشینان به صورت آگاهانه و هدفمند ترک شده و استفاده‌کنندگان آن با هدف مسدودسازی ورودی‌ها در زمانی که در این محوطه ساکن نیستند، جهت حفظ بنا و ورود حیوانات به داخل بنا به فکر بازگشت بوده‌اند. فضای معماری با کاربری نامشخص، باتوجه به مجزا بودن از بافت روستا و نقشه نامتعارف مستطیلی شکل با اتاق‌هایی کوچک و بدون ورودی ممکن است یک بنای عمومی باشد؛ اما کاربری دقیق آن، هم‌چنان نامشخص باقی می‌ماند. گور مورد کاوش هم باتوجه به چیدمان سنگی و جهت جنوب غربی مربوط به دوره اسلامی است و هیچ‌گونه داده‌ای از درون این گور مورد شناسایی قرار نگرفت.

سفال‌های سطحی و سفال‌های به دست آمده از کاوش این محوطه مشابه دیگر نمونه‌هایی است که در بیشتر محوطه‌های کاوش شده محدوده سد چَم شیر به دست آمده است. با وجود این که هنوز هیچ تاریخ‌گذاری مطلق از این گونه سفالی در دست نیست، ولی به نظر می‌رسد تاریخی در حدود سده‌های نخستین و میانی اسلامی دارد و شواهد دیگر نیز نشان از سکونت محوطه در طی دوران متأخر اسلامی دارد، اما اوج استفاده از این محوطه همان فاصله زمانی قرن ششم و قرن هفتم هجری قمری بوده است. بیشترین حجم سفال، سفال منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخ) است که مرتبط با جوامع کوچ‌نشینی است که در اکثر جوامع کوچ‌نشینی در مناطق مختلف ایران و حتی جنوب غرب آسیا دیده می‌شود. در کنار این سفال‌ها، داده مهم دیگری که از فضای مسجد به دست آمد، سکه‌ای مسی است و هرچند دچار فرسایش شده، اما به توجه به سایر نمونه به دست آمده از محوطه‌های چَم شیر ممکن است مربوط به آبش خاتون یکی فرمانروایان محلی دوره ایلخانی در منطقه فارس می‌باشد.

در مجموع باتوجه به داده‌های معماری و مواد فرهنگی سه دوره فرهنگی در محوطه ۳۳ شناسایی شد؛ دوره فرهنگی یک که قدیمی‌تر و مربوط به سده‌های نخستین تا دوره سلجوقی می‌باشد، این بازه زمانی استقرار محوطه نسبتاً ضعیف است و شواهد معماری به دلیل تخریب و استفاده از مصالح در دوره‌های بعد، مورد شناسایی قرار نگرفت، اما وجود مواد فرهنگی سفال مربوط به این دوره می‌توان گفت که در این بازه زمانی سکونت در محوطه وجود داشته است و باتوجه به کیفیت و تزئین نوع سفال‌ها، احتمالاً جوامع کوچ‌نشین این محوطه این سفال‌ها را از استقرارهای دائم تهیه و در این محوطه مورد استفاده قرار دادند؛ باوجود این، همان‌طور که گفته شد در این دوره فضاهای معماری شناسایی نشد و ممکن است در دوره‌های بعد تخریب شده و می‌توان گفت استقرار در این محوطه وسعت زیادی نداشته است. دوره دوم معماری که جدیدتر و سده‌های ششم تا هشتم هجری قمری را دربر می‌گیرد مهم‌ترین دوره محوطه از لحاظ فضاهای معماری و داده‌های فرهنگی است. در این دوره شواهد فرهنگی (سفال) روند رشد و توسعه محوطه را نشان می‌دهد، به طوری که فضاهای معماری زیادی با پلان دقیق و راست‌گوشه در محوطه ساخته می‌شود؛ هرچند محوطه مورد استفاده جوامع کوچ‌رو بوده، اما اهمیت این محوطه برای اسکان موجب شده که فضاهای معماری زیادی برای اسکان ساخته شود. به نظر می‌رسد این افزایش جمعیت و استقرار طولانی‌تر نیاز آن جامعه را به یک فضای مذهبی می‌طلبید که خود موجب ساخت فضای مسجد با مصالح مقاوم‌تر نسبت به سایر فضاهای معماری شده است.

باتوجه به وجود معماری سنگی گسترده‌ای که در این دوره در محوطه ایجاد می‌شود، می‌توان گفت که این محوطه احتمالاً برای بازه زمانی بیشتری مورد سکونت کوچ‌نشینان بوده و یا این که بعد از کوچ به بیلاق، افرادی (مثل: افراد مسن، باردار، بیمار) تا بازگشت مجدد کوچ‌نشینان در کوچ قشلاق در این مکان می‌ماندند. در اکثر محوطه‌هایی که کوچ‌نشینان اتراق می‌کنند، معمولاً جهت اسکان از سیاه چادر استفاده می‌کنند و فضاهای معماری سنگی کمتری در آن مکان قرار دارد. محوطه‌های شماره ۲۸ و ۲۹ سد چم شیر به فاصله ۷۵۰ متری شمال غرب محوطه شماره ۳۳ قرار دارند. در این محوطه‌ها فضاهای معماری که نشان از زندگی نیمه یکجانشینی (خانه‌های حیاط‌دار با فضاهای معماری مختلف، از جمله: اتاق مهمان، آغل، تنور و... با معماری سنگی) دارد، شناسایی شده است. ممکن است ساکنان محوطه شماره ۳۳ به دلیل آن که نسبت به این دو محوطه گسترده‌تر و بزرگ‌تر بوده، بنای مسجد را باتوجه به نیاز خود و دو محوطه مذکور ساخته باشند تا ساکنان دو محوطه دیگر هم از این بنا باتوجه به مسافت نزدیک استفاده کنند. دوره سوم، متعلق به سده‌های متأخر اسلامی است که استقرار در این محوطه محدودتر و ضعیف شده و آن چه مشخص است، نشان می‌دهد که احتمالاً تنها فضای معماری ساخته شده در این محوطه، همان سازه معماری مستطیل شکل با سه فضای معماری بوده که در ابتدای بحث به آن پرداخته شد. در این دوره، جمعیت ساکنانی که از این محوطه استفاده می‌کردند، کمتر شده؛ ولی باتوجه پیشینه قبلی و به نوعی احترام به اجدادشان هنوز، مردگان‌شان را در قبرستان جدید دفن می‌کردند.

در پایان، ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که در مطالعات مربوط به جوامع کوچ‌رو و کوچ‌نشین نباید تصور کرد که هیچ فضای معماری مسکونی یا عمومی وجود ندارد و چنین محوطه‌های مرتبط با آن جوامع فقط در سازه‌های موقت مانند چادر زندگی می‌کنند؛ بلکه این گروه‌های جمعیتی برای خود دارای ساختارهای معماری بوده است که نمونه‌های از آن در کاوش‌های باستان‌شناختی منطقه کشف و شناسایی شد. نتایج این کاوش می‌تواند در بازشناسی ساختار معماری فضاهای دوران اسلامی، به خصوص در مناطق کوه‌پایه‌ای با الگوی استقراری کوچ‌نشینی منطقه کمک شایانی نماید.

سپاسگزاری

از سرکار خانم دکتر لیلا خسروی (رئیس وقت پژوهشکده باستان‌شناسی)، آقای دکتر محمدحسین

عزیزی خرائقی (مدیر محترم پروژه نجات بخشی حوضه سد چم شیر در سال ۱۴۰۲) سپاسگزاریم. از عضو دیگر هیأت کاوش، آقای سجاد ذوالفقاری و همه کارگران و کسانی که ما در امر کاوش و تدوین این مقاله یاریگر بودند، قدردانی می‌کنیم.

درصد مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله، نویسندگان اول و دوم هر یک ۵۰٪ مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

این مقاله حاصل از طرح کاوش نجات بخشی محوطه ۳۳ در محدوده سد چم شیر شهرستان گچساران می‌باشد که به پیشنهاد پژوهشکده باستان‌شناسی با شماره مجوز ۴۰۱۳۴۶۳۱ به تاریخ ۱۳/۰۹/۱۴۰۱ که مجوز آن از سوی پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور صادر گردیده است. هزینه‌های اجرای این طرح از محل اعتبارات مطالعات میدانی در محدوده طرح‌های عمرانی و از سوی شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران تأمین شده است.

پی‌نوشت

۱. «چم» در منطقه به زمین‌های هموار کنار رودخانه گفته می‌شود. در این منطقه به دلیل کوهستانی بودن، مکان‌های تخت و هموار اندک و فقط در کنار رودخانه‌ها وجود دارند. بیشتر این چم‌ها در منطقه اسم دارند؛ مانند: چم شیر، چم خانقلی، چم ترابلی، چم منوچهرآقا و...
۲. «رودخانه زهره» یا هندبجان با طول تقریبی حدود ۴۷۵ کیلومتر در سه استان فارس، کهگیلویه و بویراحمد و خوزستان جریان دارد. سرچشمه این رودخانه از دو رود فهلیان و تنگ شیو در شهرستان ممسنی در استان فارس و خیرآباد در منطقه دهدشت در استان کهگیلویه و بویراحمد سرچشمه می‌گیرد. به این رودخانه در استان فارس رودخانه فهلیان می‌گویند. پس از خروج از استان فارس، این رودخانه را «زهره» می‌نامند. رودخانه به مسیر خود به سمت جنوب غرب ادامه می‌دهد و در سردشت (زیدون) بهبهان در استان خوزستان وارد می‌شود و سپس به سمت شهرستان هندبجان در جنوب تغییر مسیر داده و با گذشتن از این شهرستان به خلیج فارس می‌ریزد. این رودخانه برحسب شهرها و دشت‌های که در مسیر خود از نزدیکی آنان می‌گذرد، به نام‌ها مختلفی مثل: اردکان، شش پیر، فهلیان، و زیدون، نام‌گذاری می‌شود که نام رسمی آن «رودخانه زهره» یا براساس آخرین شهری که از آن می‌گذرد و به دریا می‌ریزد «رودخانه هندبجان» نیز نامیده می‌شود.
۳. این ملات در کوره‌های تنورهای باستانی ایران که استوانه‌ای شکل بوده‌اند، به عمل می‌آمد. سنگ گچ را درون این کوره‌ها می‌چیدند و تون کوره را آتش می‌زدند تا سنگ گچ بپزد، گچ به عمل آمده دارای جنس همگنی نیست؛ زیرا نزدیک ۲۰٪ آن، شبیه گچ پخته ساختمانی و مانده آن، به صورت سوخته یا نپخته است. در کوره‌های سنتی از سنگ گچ، انواع گچ‌ها و آهک به دست می‌آید و از همه این ترکیبات، ملات گچ نیم‌پخته-نیم‌کوب تولید می‌شود. سنگ گچ‌هایی که در بالاترین قسمت کوره قرار دارند، خام می‌ماند و پخته نمی‌شوند، آن‌ها را خرد کرده و به عنوان مواد پرکننده در این ملات استفاده می‌کردند. در این نمونه، از سنگ رس خرد شده نیز در ترکیبات استفاده کرده‌اند. خاکستر چوب‌هایی که به عنوان سوخت در کوره استفاده شده نیز به این ترکیب اضافه شده است. به این علت خاکستر اضافه می‌شده تا با مقدار آهک تولید شده ترکیب شود، کلسیم کربنات و کلسیم سیلیکات تولید و مقاومت ملات بالا رود (میردریگوندی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۳-۵۲).
۴. «آبش خاتون دختر اتابک سعد بن ابی بکر» (آخرین پادشاه سلسله اتابکان سلغوری فارس)، که در سال ۶۶۲ ه.ق.، پس از مرگ «سلجوق شاه» به حکومت فارس رسید. «هلاکو» در ۶۶۳ ه.ق. او را نامزد پسر خود «منکوتیمور» کرد و به ازدواج او درآورد؛ از این زمان به بعد سرزمین فارس که قریب نیم‌قرن به تدابیر «اتابکان سلغوری» از استیلا بر تاتار محفوظ مانده بود رسماً ضمیمه قلمرو مغول گردید و حکومت اتابکان فارس برفتاد (قدیانی، ۱۳۸۷: ۹). آبش خاتون در سال ۶۸۵ ه.ق. در تبریز درگذشت (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۶۹-۶۸).

کتابنامه

- آزادی، احمد، (۱۳۸۸). گزارش فصل دوم بررسی‌های باستان‌شناختی منطقه کهگیلویه. یاسوج: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان کهگیلویه و بویراحمد (منتشر نشده).
- امیرحاجلو، سعید، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی در محوطه ۱۰۶ سد چمشیر شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۵-۴۰.
- امیرحاجلو، سعید؛ و عمادی، حبیب، (۱۴۰۳). «یافته‌ها و دستاوردهای کاوش باستان‌شناسی در محوطه ۱۰۶ حوضه آبگیر سد چم شیر گچساران». پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس، ۱ (۲): ۲۷۹-۲۴۷. https://zar.lu.ac.ir/article_727591.html

- امیرانی پور، محجوبه؛ امیرحاجیلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «مطالعه سفال منقوش بدون لعاب (شبه پیش ازتاریخی) در محوطه دولت اسلامی دشت نرماشیر کرمان». مجله مطالعات باستان شناسی پارسه، ۳ (۲): ۱۶۵-۱۴۹. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-64-fa.html>
- امیرانی پور، محجوبه، (۱۳۹۵). «بررسی باستان شناختی سفال دوران اسلامی نرماشیر با تکیه بر شهر قدیم نرماشیر (چغوک آباد)». پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه جیرفت (منتشر نشده).
- امیری، مصیب، (۱۳۹۱). «بررسی و مطالعه سفال دوران ساسانی و قرون اولیه اسلامی (مطالعه موردی محوطه های تاریخی استخر، شهر گور، بیشاپور، سرمشهد و دارابگرد)». رساله دکتری باستان شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی (منتشر نشده).
- چوبک، حمیده، (۱۳۹۱). «سفالینه های دوران اسلامی - شهر کهن جیرفت». مجله مطالعات باستان شناسی، ۱۴ (۱): ۸۳-۱۱۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377>
- خالدیان، ستار، (۱۳۸۹). «بررسی باستان شناختی قلاع قهستان؛ مطالعه موردی قلاع جنوب قهستان». پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- دولت یاری، عباس، (۱۳۹۴). «مطالعه سفال های دوران اسلامی شهر تاریخی سیمه». پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، مؤسسه آموزش عالی گلستان غیردولتی - غیرانتفاعی (منتشر نشده).
- رجبی، نوروز، (۱۳۹۴). «یافته های باستان شناسی فصل دوم کاوش محوطه مادآباد الف-مرودشت». پژوهش های باستان شناسی ایران، سال ۹ (۵): ۱۹۴-۱۷۵. https://nbsh.basu.ac.ir/article_1298.html
- سامنر، ویلیام؛ و ویتکام، داند، (۱۳۸۸). «سیستم استقراری دوران اسلامی در فارس از دیدگاه باستان شناختی». ترجمه محمدحسن ذال، مجله پژوهش های باستان شناسی مدرس، ۱ (۱): ۱۱۱-۱۰۲.
- ستارنژاد، سعید؛ پروین، صمد؛ و مهری، علی، (۱۴۰۲). «گزارش مقدماتی کاوش باستان شناختی در محوطه ۷۴ محدوده سد چمشیر شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۰۰-۲۹۶.
- سجادی، علی، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۷۵ سد چمشیر شهرستان گچساران (استان کهگیلویه و بویراحمد)». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۰۶-۳۰۱.
- صدیقیان، حسین؛ و غلامی، حسین، (۱۳۹۱). «سفال اسلامی منقوش بدون لعاب (شبه پیش ازتاریخ) ایران». مجله پژوهش های باستان شناسی مدرس، ۳ و ۴، (۶ و ۷): ۱۴۳-۱۳۴.
- صفری، مجتبی؛ کلواری جانکی، هدایت؛ و افشاری، حسن، (۱۴۰۲). «گزارش کاوش نجات بخشی محوطه ۸۹ - حوضه آبگیر سد چمشیر (شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد)». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۸۷-۳۸۲.
- صفری، مجتبی؛ کلواری جانکی، هدایت؛ حیدری، نرجس؛ و رجبی چشانی، جواد، (۱۴۰۴). «محوطه ۸۹ چمشیر، استقرارگاهی از قرون میانی و متأخر اسلامی در حوزه زاگرس جنوبی». مجله مطالعات باستان شناسی، ۱۷ (۱): ۳۸۲-۳۵۵. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.378929.143276>
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۵). «پروژه های باستان شناختی سدهای ایران؛ کاوش های نجات بخشی اضطراری یا حفاظت و مرمت؟!». مجله پژوهه باستان سنجی، ۲ (۲): ۹۲-۹۱. <http://jra-tabriziau.ir/article-1-77-fa.html>
- عطایی، محمدتقی، (۱۳۹۵). «گزارش بررسی باستان شناسی حوضه آبگیر سد چمشیر». یاسوج: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان کهگیلویه و بویراحمد (منتشر نشده).

- علمداری، کوروش، (۱۳۸۸). «گزارش فصل اول از بررسی‌های باستان‌شناسی بویراحمد شمالی». تهران: آرشیو پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی کشور (منتشر نشده).
- فرجامی، محمد؛ و محمودی‌نسب، علی‌اصغر، (۱۳۹۹). «بررسی و تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی فصل چهارم کاوش محوطه کهنک، شهرستان سریشه-خراسان جنوبی». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴ (۱۴): ۱۰۱-۱۲۳. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-395-fa.html>
- قدیانی، عباس، (۱۳۸۷). فرهنگ جامع تاریخ ایران. چاپ ششم. تهران: انتشارات آرون.
- کاظم‌نژنداصل، ابراهیم، (۱۳۸۸). «بررسی صنعت سفالگری شهر یزد در دوره اسلامی براساس داده‌های باستان‌شناسی شهر یزد». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- کریمی، فاطمه؛ و کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۴). هنر سفالگری در دوره اسلامی. چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران.
- گروه، ارنست، (۱۳۸۴). سفال اسلامی، جلد هفتم از گزیده آثار هنر اسلامی. گردآوری: ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حائری، چاپ اول، تهران: انتشارات کارنگ.
- لباف‌خانیک، رجبعلی، (۱۳۸۶). «گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و حریم پیشنهادی شهر کهن قاین». بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی (منتشر نشده).
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۷۵). اقلیم پارس. چاپ دوم، تهران: انتشارات اشاره.
- میردردی‌کوندی، محدثه؛ حاج‌ابراهیم‌زرگر، اکبر؛ و حیدری‌بنی، داریوش، (۱۳۹۴). «شناسایی ملات‌های باستانی پل شاپوری خرم‌آباد و امکان‌سنجی استفاده از آن‌ها در مرمت پل از طریق روش‌های آزمایشگاهی». نشریه مرمت و معماری ایران - مرمت آثار و بافت‌های تاریخی فرهنگی، ۵ (۹): ۴۵-۵۸.
- میرزایی، آریتا، (۱۳۸۷). «گزارش بررسی و شناسایی محوطه‌های باستانی شهرستان شیروان و فاروج؛ استان خراسان شمالی». تهران: آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی کشور (منتشر نشده).
- موسوی‌حاجی، سید رسول؛ توسلی، محمد مهدی؛ شیرازی، روح‌الله؛ و زور، مریم، (۱۳۹۲). «گونه شناختی و معرفی سفالینه‌های دوران اسلامی بلوچستان (مکران جنوبی)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳ (۵): ۱۴۰-۱۲۱. https://nbsh.basu.ac.ir/article_708.html?lang=fa
- نخعی، آسیه؛ جلالی، زهرا؛ و مهرپویا، حسین، (۱۳۹۵). «معرفی محوطه باستان حسین‌آباد دهمدار در مسیر جیرفت به هرمز در سده‌های میانی اسلام». دومین همایش ملی فرهنگ - گردشگری و هویت شهری.
- نیاکان، لیلا؛ و نوریان، عنایت، (۱۴۰۲). «گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه ۵۵ سد چمشیر شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۶۶۳-۶۵۷.
- ویتکمب، دونالد، (۱۳۸۲). «سفال‌های پیش‌ازتاریخ دروغین از جنوب ایران». ترجمه محسن زیدی، مجله باستان‌پژوهی (دوره قدیم)، ۱۱: ۸۴-۹۵.
- هژبری، علی؛ و بختیاری، ذبیح‌الله، (۱۴۰۴). «معرفی سفال‌های اوایل دوره اسلامی چم‌شیر-گچساران؛ با تأکید بر سفال منقوش؛ مطالعه موردی: محوطه ۹۱». مجله تاریخ هنر دوران اسلامی، ۱ (۲): ۶۰-۲۷. https://hpa.journals.umz.ac.ir/article_4913.html
- هژبری، علی، (۱۳۹۸). «کاوش نجات‌بخشی تجاری کردن کاوش‌ها یا پژوهشی هدفمند؟!». بلوط - گاهنامه دانشجویی دانشگاه تربیت مدرس، ۱ (۱): ۵-۶.

References

- Abedi, A., (2016). "Archaeological projects of Iranian dams; emergency rescue excavations or conservation and restoration!?". *Journal of Archaeological Research*, 2 (2): 91-92. <http://jra-tabriziau.ir/article-1-77-fa.html> (In Persian).
- Alamdari, K., (2009). *Report of the first chapter of archaeological studies of Boyer-Ahmad Shomali*. Tehran: Archives of the Research Institute of the Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization (In Persian).
- Amiranipour, M., Amirhajilo, S. & Saghaei, S., (2018). "A Study of Unglazed Painted Pottery (Pseudo-Prehistoric) in the Islamic State Site of the Narmashir Plain of Kerman". *Journal of Parseh Archaeological Studies*, 3 (2): 149-165. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-64-fa.html> (In Persian).
- Amiranipour, M., (2016). "Archaeological study of pottery from the Islamic period of Narmashir, focusing on the ancient city of Narmashir (Choghokabad)". Master's thesis in archaeology. Jiroft University (Unpublished), (In Persian).
- Amirhajlu, S., (2022). "Rescue excavation in area 106 of Chamshir Dam, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province". *Reports of the 21st Annual Meeting of Iranian Archaeology*, first edition, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications: 35-40 (In Persian).
- Amirhajlou, S. & Emadi, H., (2024). "Findings and achievements of archaeological excavations in area 106 of the Chamshir Dam catchment area of Gachsaran". *Zagros Archaeological Research*, 1 (2): 279-247. https://zar.lu.ac.ir/article_727591.html
- Amiri, M., (2012). "Survey and study of pottery from the Sassanid period and the early Islamic centuries (case study of the historical sites of Istakhr, Shahr-e-Gur, Bishapour, Sarmashhad and Darabgerd)". PhD thesis in archaeology. Tarbiat Modares University. Faculty of Humanities (Unpublished), (In Persian).
- Ataei, M. T., (2016). "Archaeological survey report of the Cham Shir Dam catchment area". Yasuj: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Kohgaloye and Boyer Ahmad Province (Unpublished), (In Persian).
- Azadi, A., (2009). "Report of the second season of archaeological surveys of the Kohgiluyeh region". Yasuj: Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province (Unpublished), (In Persian).
- Chobak, H., (2012). "Pottery from the Islamic Era - The Ancient City of Jiroft". *Journal of Archaeological Studies*, 4 (1): 83-112. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377> (In Persian).
- Delougaz, P. & Haines, R. C., (1960). *A Byzantine church at Khirbat al-Karak* (Vol. 85). University of Chicago Press.
- Dowlat-Yari, A., (2015). "Study of the Islamic Period Pottery of the Historical City of Seymareh". Master's Thesis in Archaeology, Golestan Institute of Higher Education, Non-Governmental-Non-Profit (Unpublished), (In Persian).
- Farjami, M. & Mahmoudi Nasab, A. A., (2020). "Review and analysis of archaeological findings from the fourth season of the excavation of the Kahnek area, Sarbisheh County-South

Khorasan". *Journal of Parseh Archaeological Studies*, 4 (14): 101-123. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-395-fa.html> (In Persian).

- Ghadiani, A., (2008). *Comprehensive Dictionary of Iranian History*. Sixth edition. Tehran: Aron Publications (In Persian).

- Grube, E., (2005). *Islamic Pottery. Volume 7 of Selected Works of Islamic Art*. Compiled by Nasser Khalili. Translated by Farnaz Haeri. First edition. Tehran: Karang Publications (In Persian).

- Hojabari, A., (2025). "Rescue Exploration: Commercialization of Exploration or Purposeful Research?!". *Baloot - Student Journal of Tarbiat Modares University*, 1 (1): 5-6 (In Persian).

- Hejabari, A. & Bakhtiari, Z., (2023). "Introduction to Early Islamic Period Pottery from Chamshir-Gachsaran; Emphasis on Painted Pottery; Case Study: Site 091". *Journal of Art History of the Islamic Period*, 1 (2): 27-60. <https://hpa.jour>

- Karimi, F. & Kiani, M. Y., (1985). *The Art of Pottery in the Islamic Period*. First Edition. Tehran: Iranian Archaeological Center Publications (In Persian).

- Kazemnejand Asl, E., (2009). "Study of the pottery industry of Yazd city in the Islamic period based on archaeological data of Yazd city". Master's thesis in archaeology. Islamic Azad University, Central Tehran Branch. Faculty of Literature and Humanities (Unpublished), (In Persian).

- Kennet, D., (1997). "Kush: a Sasanian and Islamic-period archaeological tell in Ras al-Khaimah (UAE)". *Arabian archaeology and epigraphy*, 8(2): 284-302.

- Khaledian, S., (2010). "Archaeological Survey of Qehestan Castles; Case Study of the Castles of Southern Qehestan". Master's Thesis in Archaeology, University of Tehran. Faculty of Literature and Humanities (Unpublished), (In Persian).

- Labaf Khaniki, R. A., (2007). "Speculation report to determine the proposed area and boundary of the ancient city of Qain". Birjand: Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan Province (Unpublished), (In Persian).

- Mirzaei, A., (2008). "Report on the investigation and identification of ancient sites in Shirvan and Farouj counties; North Khorasan Province". Tehran: Archives of the National Archaeological Research Institute (Unpublished), (In Persian).

- Mirdrikundi M., Haj Ebrahim Zargar, A. & Heydari Bani, D., (2015). "Identification of ancient mortars of the Shapouri Bridge in Khorramabad and feasibility of using them in bridge restoration through laboratory methods". *Journal of Iranian Restoration and Architecture - Restoration of Historical and Cultural Monuments and Textures*, 5 (9): 45-58 (In Persian).

- Mostafavi, M. T., (1375). *The climate of Pars*. Second edition. Tehran: Ashehar Publications (In Persian).

- Mousavi Hajji, S. R., Tavassoli, M. M., Shirazi, R. & Zour, M., (2014). "Introducing and Typology of Islamic Potteries from Baluchistan Region, Mokran South". *Archaeological Research of Iran*, 3(5): 121-140. https://nbsh.basu.ac.ir/article_708.html?lang=en (In Persian).

- Nakhaei, A., Jalali, Z. & Mehr Pooya, H., (2016). "Introduction to the ancient site of

Hosseinabad Dehdar on the route from Jiroft to Hermar in the middle centuries of Islam". *Second National Conference on Culture, Tourism and Urban Identity* (In Persian).

- Niakan, L. & Noorian, E., (2023). "Report on the salvage excavation of area 05 of Chamshir Dam, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province". *Reports of the 21st Annual Meeting of Iranian Archaeology*, First edition. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications: 657-663 (In Persian).

- Rajabi, N., (2015). "Archaeological findings of the second season of the excavation of the Madabad A-Marvdasht area". *Journal of Iranian Archaeological Research*, 9 (5): 175-194 (In Persian).

- Safari, M., Kalvari Janaki, H. & Afshari, H., (2023). "Report on the rescue excavation of Area 89 - Chamshir Dam catchment area (Gachsaran city, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad province)". *Reports of the 21st Annual Meeting of Iranian Archaeology*, first edition. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications: 382-387 (In Persian).

- Safari, M., Kalvari Janaki, H., Heydari, N. & Rajabi Cheshani, J., (2025). "Site 089 Chamshir, a settlement from the Middle and Late Islamic centuries in the Southern Zagros Basin". *Journal of Archaeological Studies*, 17 (1): 382-355. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.378929.143276> (In Persian).

- Sajjadi, A., (2023). "Excavation of the Salvation Area 75 of Chamshir Dam, Gachsaran County (Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province)". *Reports of the Twenty-First Annual Meeting of Iranian Archaeology*. First Edition. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications: 301-306 (In Persian).

- Satarnejad, S., Parvin, S. & Mehri, A., (2023). "Preliminary report of archaeological excavations in area 74 of Chamshir Dam, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province". *Reports of the 21st Annual Meeting of Iranian Archaeology*. First edition. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications: 296-300 (In Persian).

- Schneider, H. R. (1950). *The Memorial of Moses on Mount Nebo: The Pottery*. Franciscan Press.

- Sedighian, H. & Gholami, H., (2012). "Unglazed Islamic Painted Pottery (Quasi-Prehistoric) of Iran". *Journal of Modarres Archaeological Research*, 3 & 4 (6 & 7): 134-143 (In Persian).

- Sumner, W. & Whitcomb, D., (2009). "The Settlement System of the Islamic Period in Persia from an Archaeological Perspective". Translated by Mohammad Hassan Zal, *Journal of Modarres Archaeological Research*, 1 (1): 102-111 (In Persian).

- Tushingham, A. D., (1972). *The Excavations at Dibon (Dhibân) in Moab: The Third Campaign 1952-53*. Annual of the American Schools of Oriental Research, 40.

- Whitcomb, D., (1987). "Excavations in Aqaba: First preliminary report". *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 31: 247-66.

- Whitcomb, D., (2003). "False Prehistoric Pottery from Southern Iran". Translated by Mohsen Zaidi, *Journal of Archaeology (Ancient Period)*, 11: 84-95 (In Persian).

- Wilkinson, C., (1973). *Nishapur: pottery of the early Islamic period*. New York: Metropolitan Museum of Art.